

1700- och 1800-talet

Carina Nöjd

Boxholmsbygden under 1700- och 1800-talet

Broocmans östgötaskildring

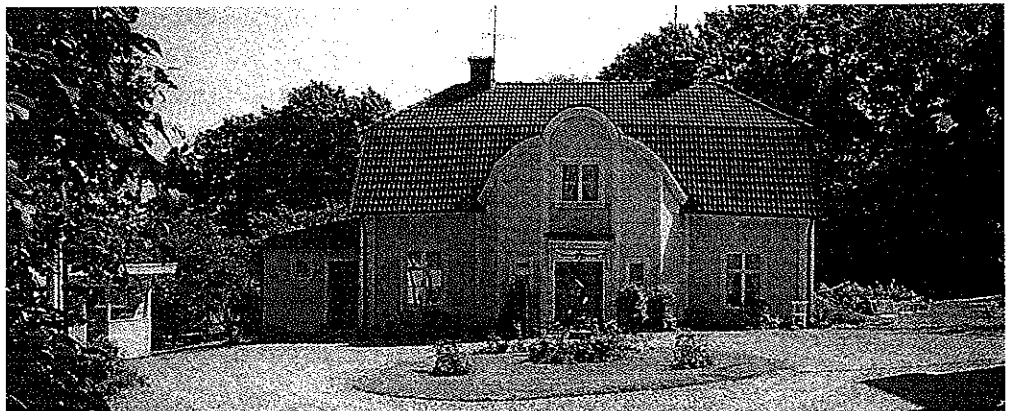
År 1760 utkom den första heltäckande landskapsbeskrivningen i Sverige: Broocmans *Beskrifning öfver Östergötland*, som bildade modell för senare landskapsskildringar i vårt land. Broocman, vars huvudintresse var fiske, samlade in fakta om varje kyrksocken genom att besöka eller brevväxla med präster och andra skrivkunniga ordsbor. Naturligtvis är kyrkoberivningarna mycket utförliga, och mycket plats ägnas åt olika adelsfamiljers ägo- och släktskapsförhållanden. Men det finns också intressanta fakta om allmogen i Broocmans bok.

Ekeby

I socknen bodde 1300 människor, och den bestod av 51 $\frac{3}{4}$ hemman, fördelade på 12 $\frac{1}{2}$ skatte, 9 $\frac{3}{8}$ krono, 22 $\frac{3}{8}$ frälse, 6 $\frac{1}{2}$ frälsesäteri och ett prästgårdshemman. Fiske bedrevs i Sommen och ett lax- och ålfiske fanns vid Sommens utlopp i Svartån. Detta fiske tillhörde *Bocksholms säteri*. I socknen fanns fyra mjölkvarnar vid Svartån, en vid Fjättmunnaån samt även två sågkvarnar.

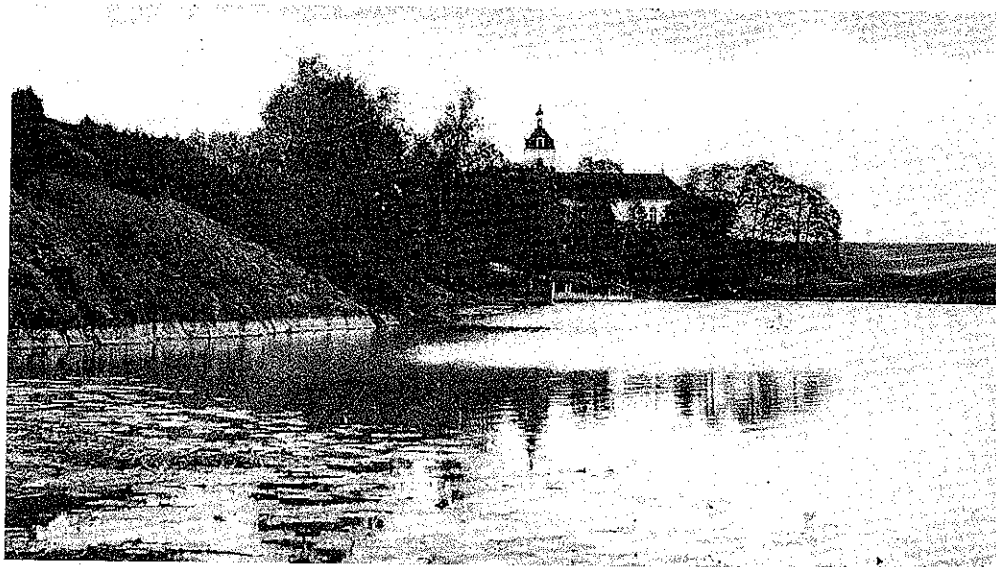
Jordbruket på slättbygden gav 12 till 14 tunnor i avkastning per hemman, medan det i skogsbygden bara gav 6 till 7 tunnor. Som binäring till jordbruk och boskapsskötsel nämner Broocman kalkbränning. Vid Boxholm fanns en djurgård med 20 till 30 dovhjortar, vid Bleckenstad en stor humlegård och ett tegelbruk. I boken omnämns också de nyanlagda smedjorna vid Svartån som senare kom att växa till ett järnbruk.

Bleckenstad
Fotot ägs av
Barbro Johansson

Rinna

"Litet drygare än ett bösse-skott ifrån Kyrkan ligger en liten Insjö, som heter Rinna-sjön", skriver Broocman, men han är osäker på om kyrkan givit namn till sjön eller tvärtom. I socknen bodde 955 personer, fördelade på 34 1/2 hemman. Av dessa hemman var 14 1/4 skatte, 10 krono, 8 1/8 frälse och 2 1/8 frälsesäteri. Höst och vår malde sockenborna sin säd i egen kvarn, men vinter och sommar använde de kvarnarna i Mjölby. Jordmånen var dålig. På slättlandet bestod den mest av sand och i skogsbygden av stenör. Liksom i Ekeby levde allmogen av kalkbränneri vid sidan av jordbruket. I socknen fanns fyra ugnar.

*Rinnasjön
Fotot ägs av
Gunilla Sjökvist*

Åsbo

"Uti gamla handlingar kallas kyrkan icke allenast Åsbo, utan ock Oshult, Osbohult och Usbo", inleder Broocman sitt kapitel om Åsbo församling, som på 1750-talet hade 1 150 invånare. Socknen bestod av 43 3/4 hemman, som fördelade sig på 12 skatte, 11 1/4 krono, 9 frälse, 10 frälsesäteri och 1/2 prästgårdshemman. Prästgården bestod också av ett frälsehemman. "Genom Soknen stryker Swart-Ån, och stå wid henne 2 Mjöl- och 2 Såg-Qwarnar." Förutom dessa kvarnar fanns också små skvaltor, det vill säga skvaltkvarnar (se vidare under kapitlet om kvarnar). Avkastningen per hemman är klen jämfört med Ekeby - fem till sex tunnor årligen - och betet är det inte heller mycket bevänt med: Enligt Broocman rör det sig mest om starrvall.

Malexander

Malexander socken kallades *Malsända* av sockenborna själva, enligt Broocman. I socknen bodde 700 personer, och den bestod av 27 1/4 hemman, som låg i tre härader. Ett halvt hemman Nargöl hade styckats av till den nybildade grannsocknen Ulrika 1736. Socknens hemman fördelade sig på följande sätt:

Härad	Totalt	Skattehemman	Kronohemman	Frälsehemman	Säterihemman	Kyrkohemman
Ydre	16 3/8	3 5/8	2 3/4	6 1/2	3	1/2
Göstring	9 3/8	3 3/4	1	4 5/8		
Vifolka	1 1/2					

Skattehemman = ägaren avlade skatt till Kronan

Kronohemman = ägdes av Kronan

Frälsehemman = ägaren var befriad från skatt

Vid Malexander kyrka hölls årligen marknad den 25/7 och 17/12. Insjöarna var rika på fisk, men besvärliga att fiska i på grund av alla träd som fallit ner i sjöarna från de höga bergen runt omkring. Det fanns åtskilliga åar med en tullkvarn och några skvaltor, men dessa stod för det mesta stilla på grund av vattenbrist. Det fanns också tre sågverk eller sågkvarnar.

Jordmånen var klen, men tack vare stark gödsling hade man ändå fyra-fem tunnors utsäde per hemman. Fiske var en stor binäring runt sjön Sommen och där fångades enligt Broocman *årligen en stor myckenhet Gädda, Abbor, Mört, Ål, Röding, Lax, Sik, Strömming, Lake och Wimbor, andre fiskslag att förtiga*. Författaren prisar Sommens fisk som *ganska fet och wälsmakande*.

Widegrens östgötabeskrivning

År 1828 utkom Widegrens *Försök till ny beskrifning öfver Östergöthland*, som var en uppföljning till Broocmans beskrivning från 1760. Man kan i Widegrens beskrivning se hur livet på landet förändrats genom skiften och förmedlingar av hemman. En sammanställning av ägofördelningen sockenvis ser ut på följande vis:

Socken	Oförmedlat hemman	Förmedlat hemman	Skattehemman	Kronohemman	Frälse-säteri	Frälsehemman	Rå och rör
Ekeby	72 ¼	51 ¾	17	5 ¾	6	22 7/8	½
Rinna	35 ¾	34 ½	22	2 ¼	1 ½	8 ¼	5/8
Åsbo	64 ½	43 ¾	20 ¼	1	10	10 ½	2
Malexander	32 ¾	27					
Ydredelen		16 ½	4 ¾	2 ¼	3	6 ½	
Göstringdelen		9 ¾	4 ¾		2 ½	2 ½	
Vifolkadelen		1 ½					

Förmedlat = storleken på hemmanet är omvärderat

Rå och rör = egen mark, tillhörde oftast säterierna

Befolkningen hade ökat betydligt sedan 1750-talet. År 1825 bodde i Ekeby 2010 personer (1300 år 1754), i Rinna 1350 personer (955), i Åsbo 1551 personer (1150) samt år 1815 i Malexander 1142 personer (700).

Det årliga utsädet ger en bild av storleken på de olika godsens och boställena:

Socken	Gård	Årligt utsäde (tunnor)
Ekeby	Boxholm	70
Ekeby	Götevi	25
Ekeby	Bleckenstad boställe	50
Ekeby	Ekeby boställe	20
Ekeby	Ekeby prästboställe	18
Ekeby	Diseberg komministerboställe	10
Rinna	Rinna komministerboställe	7
Åsbo	Grönlund	30
Åsbo	Laggarp	60
Åsbo	Strålsnäs	50
Åsbo	Åsbo prästboställe	9
Åsbo	Pålsbo komministerboställe	3
Åsbo	Sättra profossboställe	12
Malexander	Aspanäs	12
Malexander	Bålnäs	6
Malexander	Somvik med Skurebo	8
Malexander	Stjärnesand	6
Malexander	Tumbo prästboställe	2 ½
Malexander	Malgeryd löjtnantsboställe	6
Malexander	Idebo fältväbelsboställe	4

Profoss = tjänsteman vid krigsmakten (bl a ordningsman och åklagare i krigsrätt)

Fältväbel = underofficer som skötte polisgöromålen vid infanteriet

Widegrens skildring fyller givetvis på med utvecklingen sedan Broocmans bok kom ut, men han tar också upp sådant som föregångaren funnit ointressant eller oviktigt. Kyrkoskildringarna är fortfarande mycket utförliga, men en nyhet är att Widegren förutom bara de stora säterierna tar upp boställen och de olika gårdarna i socknarna.

Widegrens utförliga utsädes- och kreatursuppgifter hjälper oss att se skillnaderna i mängd och sammansättning mellan den rikare slättbygden i norr och den fattigare skogsbygden i söder.

Årligt utsäde räknat i tunnor									
Socken	Råg	Vete	Korn	Havre	Blandkorn	Ärtor	Potatis	Totalt	Per inv.
Ekeby	364	12	104	104	52	20	166	822	0,41
Rinna	350	15	35	70	105	25	140	750	0,55
Åsbo	200	19	110	20	80	12	130	571	0,37
Malexander	saknas	saknas	saknas	saknas	saknas	saknas	saknas	282	0,25

Det årliga utsädet var alltså dubbelt så stort per invånare i Rinna jämfört med Malexander. När det gällde kreaturstammens storlek och sammansättning fanns det också en obalans mellan våra socknar. Rinna och Malexander var de enda socknarna i bygden där man hade mer än ett kreatur per invånare.

Antal djur							
Socken	Hästar	Oxar	Kor	Ungdjur	Får	Totalt	Per invånare
Ekeby	300	150	600	200	600	1850	0,92
Rinna	240	90	430	200	670	1630	1,21
Åsbo	200	90	449	300	500	1539	0,99
Malexander	80	110	320	300	350	810	0,71

Widegren berättar vidare om Ekeby att prästgården drabbades av en stor vålded den 19 mars 1760, då även kyrkans handlingar brann upp. Han nämner bonden i Sandliden, Petter Svensson, som 1819 fick Östgöta kungliga hushållningssällskaps medalj och 20 riksdaler banco för sin otroliga odlargärning under bara drygt tio år. Än i dag kan Petter Svenssons ovanligt stora och långa stenmurar beskådas omkring gården Sandliden strax norr om samhället Sommen.

Den driftige bonden fördubblade gårdens avkastning på tio år, byggde två broar och en väg samt byggde om så gott som alla hus på gården.

Vi får veta att den redan färdiga delen av Göta kanal har underlättat transporter till och från Boxholms bruk, att Ekeby, Malexander, Åsbo och Rinna har sockenmagasin, att många fornfynd i form av sporrar, värjor och delar av brynjor har hittats på Rinna bys gärde, att en icke obetydlig mängd pärlor blivit fiskade i Huruån i Åsbo samt att malexanderborna lever främst av boskapsskötsel, men också av jordbruk, tjärtillverkning och becksjudning.

Stenmurar vid Sandliden

Foto: Caroline Brun

Sockenstämmoprotokollen berättar

Sockenstämman - gamla tiders kommunfullmäktige - reglerades i lag 1723, men man räknar redan då med att sockenstämmor finns i alla socknar. Sockenstämman är säkert lika gammal som socknen själv, eftersom man redan från början måste ha haft ett behov av att samlas och ta gemensamma beslut. I våra socknar finns gamla sockenstämmoprotokoll bevarade från följande tider:

Ekeby	1760 - 1862
Rinna	1630 - 1862 (med vissa luckor)
Malexander	1658 - 1862 (med många luckor)
Åsbo	1662 - 1862

Anledningen till att sockenstämmoprotokollen upphör 1862 är att kyrksocknarna då ombildades till borgerliga kommuner, där kyrkans betydelse minskades. Medan sockenstämmans handlingar förvaras i kyrkoarkiven, finns kommunalstämmorna från 1862 och framåt i Boxholms kommuns arkiv.

Vilka deltog i sockenstämman?

Den självklare ordföranden i sockenstämman var församlingens kyrkoherde. Andra deltagare var socknens adelspersoner, bönder och torpare, det vill säga *alla fria män*. I 1817 års sockenstämmoförordning stängdes dock torpare och backstugesittare ute från sockenstämmorna.

Sockenstämma

Illustration Birgitta Ögnelooh

De mäktigaste deltagarna var, förutom prästen och adelsmännen, sockenstämmodamöterna eller *sexmännen*. De kallades sexmän eftersom de alltid skulle vara sex personer, precis som ledamöterna i häradsrätten kallades *tolvmän* för att de var tolv stycken. Sexmännen var utan undantag ganska välbesuttna bönder, det vill säga de största jordägarna i socknen med undantag av adeln.

Varje socken var indelad i ett antal rotar. Varje rote hade en *rotmästare*, som skulle samla in avgifter och driva in skulder tillsammans med någon av sexmännen. Sexmännen och rotmästarna hade också hand om brandsynen, där de kontrollerade att alla gårdar hade godkända brandredskap och att alla eldstäder och skorstenar var i gott skick.

Andra viktiga deltagare på sockenstämman var de olika föreståndarna, som till exempel skallfogden (som ledde varg- och lodjursjakterna), fattigföreståndaren, byggmästaren och förvaltarna för de olika kassorna. Socken förvaltade kyrkokassan, fattigkassan, i Ekeby, Åsbo och Rinna brandstodskassan, olika donationsfonder och rovdjurskassan. I Malexander och Åsbo förvaltade stämman också sockenmagasinet, där råg och korn förvarades till utlåning under nödår samt till de fattiga.

Stämman - som alltid började och slutade med bön och psalmsång - hölls i sockenstugan. Enligt lag skulle sockenstämman hållas två gånger om året, men det slarvades ofta på den punkten i våra församlingar. Vissa händelserika år hölls flera stämmor, vilket bevisar att man alltid samlades då nya viktiga förordningar kungjorts eller då något hänt som berörde alla, till exempel bränder och uttagning av manskap till krig.

Prästen och församlingen

Den ordinarie sockenstämman hölls i alla våra socknar vid valborgsmässotiden. Stämman hade att godkänna prästens ämbetsutövning under det gångna året: Hade han skött undervisningen av socknens barn, själavården, husförhören och uppläsningen av kungens, biskopens och landshövdingens skrivelser från predikstolen? Hade han predikat Guds ord på rätt sätt? Även kyrkoherdens löneförmåner sågs över, och då var det prästens tur att godkänna församlingens insats. Nästan utan undantag skedde allt detta i bästa samförstånd, och man kan åtminstone att döma av

protokollen säga, att ett gott förhållande som regel rådde mellan präster och församlingar i vår bygd.

En gång om året omsattes också sockenbiblioteket, det vill säga de biblar, psalmböcker och annan religiös litteratur som cirkulerade mellan församlingsmedlemmarna.

*Gamla böcker
i Ekeby kyrka
Foto: Caroline Brun*

Det största åtagandet sockenmännen hade var fattigvården (se mer om denna längre fram) som omfattade såväl fattigstugan som understöd till övriga fattiga i socknen. Ärendena avhandlades inte precis på något diskret sätt. De olika fattighjonerna synades ordentligt i sömmarna innan utbetalningar godkändes, och de beskrivs ofta inte särskilt positivt i protokollen. Exempel på detta är:

- *den vanföra, svagsinnade pigan Kerstin
Svensdotter i Nedra Andersbo,*
- *Kerstin Andersdotter i Stekanäs och hennes
vanvettiga son Gustaf,*
- *den liderliga Brita på Ryckelsby boställes ägor,*
- *fånige Jöns vid Arrebo Såg.*

Katastrofhjälp

Engångsinsatser vid direkt nöd eller katastrof förekom - både vid eldsvådor och oväder som till exempel hagelskurar, översväm-

ningar eller slagregn. Den 6 maj 1805 brann hela Fiskeviks gård ner. Två hushåll förlorade alla byggnader och det mesta lösöret.

"Två Åboer hade sjelfwa utställt sig för dylikt missöde, derigenom at de, mot gifna warningar, flyttat bodar altför nära til eldstaden, lagt derpå murkna bräder til tak, och låtit risbränsle nytjas i torkan. Til deras rättelse och andras warnagel, föreställdes dem alfvarsamt, huru de härigenom, likasom genom trätsamhet och andra fel, förwerkat Guds Beskydd, och beredt sin olycka."

Trots försyndelsen mot Gud ställde brandstodskassan upp, men:

"Medlidsamt öfwerwägades tillika huru litet den förslår til nödhjelp för så stor eldskadas botande; och enwar kände i sitt hjerta hwad gifmild handräckning i slik nöd skulle åstundas. Alla funno derföre Kristligt, at Sokneboarna upmuntras til friwilliga gåfwor, dem HäradsDomaren Lars LarsSon i Dala och Nämдемannen Samuel ErlandsSon i Stora Härkhult wilja mottaga och jemt dela til de twenne beträngda hushållen wid Fiskewik. Äfwensom deras tjenstehjon, i den mån den ena eller andra mer förlorat genom wådelden, utaf samma Gode Män få taga emot hwad lyckligare tjenstehjon til deras undsättning förära i penningar. Andra torde gifwa dem något, som kan umbäras af sina kläder. Will ingen i nöden blifwa ohulpen; så bör icke eller någon wara ohjelpsam."

Notera att bönder hjälpte bönder - tjänstefolk hjälpte tjänstefolk. Även i nödens stund gjordes skillnad på besuttna och obesuttna.

Den 30 juni 1816 var det dags igen: Vid rysligaste wådeld förlorade de boende i Ryckelsby rusthåll både hus och egendom. Man ansåg lite till mans att brandstodskassemedlen inte var stora nog, och än en gång uppmanades allmänheten att bistå med frivilliga bidrag. Ekeby sockenstämma fastslog också att:

"För at minska de olyckor som af eldswåda kunna tima, påmintes at wid nybyggnad böra husen icke anläggas för nära tilsammans och Ladugården på något afstånd skiljas ifrån Boningsrummen. Dessutom anmantes Hemmans-Innehafware at hålla handsprutor, stegar och båtshakar i beredskap til eldsläckning. Men emedan eldswåda lättast upkommer genom owarsamt tobaksrökande, hwarmed mången Yngling, för at synas Karlawulen, förstör penningar; så blef nu öfwerenskommet, at Tre Riksdaler och

Sexton Skilling, som böter til Brandstods-Kassan, skola utkräfwat af den som finnes med ohöljd tobaks-pipa uti eller mellan uthus."

För att förhindra eldsvådor stadgade Rinna församling 1788 att:

"De som oförsiktigt löpa med eld at leta Krabbor, skola med alfwarsam tillsyn, förmaning och näpst förmås at wara mera aktsamma."

Herrens tukt och förmaning

På sockenstämman förekom i stort sett varje gång något eller några ärenden som handlade om det moraliska tillståndet i församlingen. Ordföranden frågade helt enkelt de närvarande om någon ogudaktighet hade förekommit i församlingen, och ganska ofta hade han själv också en hel del att ta upp, till exempel saker han fått höra av församlingsbor eller störande beteende under gudstjänsten i kyrkan. Den som syndat mot Guds och församlingens lagar fick ofta chansen att bättra sig, men det hände inte sällan att ärendet gick vidare till häradsrätten. Att sitta i stocken var ett vanligt straff tills det förbjöds 1855.

Straffet att sitta i kyrkstocken kunde man till exempel ta till om den som skötte klockringningen i kyrkan drog så hårt att repet gick av eller klockorna skadades eller vid brott mot ordningen i kyrkan eller till och med i hemmet. Ett exempel från Ekeby är när *"Anders Christofersson i Runneberget förnött sabbathen hemma med trätor"* eller fallet med Anders Olsson i Öringe som kördes ut ur socknen för att *"hans Hustru, genom utöfwad ilska, skall hafwa gjort oro i granskapet."*

I Malexander 1802 fick gossen Lars Jacobsson från Torstorpet sitta i stocken en söndag under gudstjänsten eftersom han *"af flere anklagades för ett ovarsamt förfarande med eld, jämte det han gordt sig känd för ett vanartigt upförande."*

I Rinna 1797 var målaren Åström inkallad att svara för dryckenskap och kiv med sin hustru. Året därpå hade man dragit dit en än större missdådare:

"Wid efterfrågan huruwida någon borde tiltalas för allmänna Gudstjänstens och salighets-medlens försummande, eller annan uppenbar ogudaktighet och förargelse; fant man wäl anledning att prisa Gud, för den Nåd och Sanning, hwaraf de flesta äro

förmådde at godwilligt skicka sig anständigt och Christeligen. Dock förekom en, åt hwilken man alfwarligen måst säga, huru straffbart det är at , genom starka dryckers missbruk, göra sig lik oskäligen djur, wettlös och ursinnig, farlig för Hustro och Barn, wederstygglig för HERrans Folk.

Den så illa betedt sig skulle icke understå sig at komma til GUDS Bord, förr än intygadt blefwo at han af GUDS Nåd låtit beqwäma sig til sann bättring, och det bewisat genom Christeligt wälförhållande.

Med hjertligaste önskan at han sålunda återwinner et godt namn, will man icke här utskrifwa hwad han heter."

En kvalificerad gissning är att mannen i fråga hette Jonas Jonsson och bodde i Trehörningstorp. Jonsson var egentligen från Säby och bodde bara i Rinna i några år, men under denna korta tid hann han dock figurera på i stort sett varje sockenstämma, bland annat var han 1803 instämd och anklagad för att "enwist och liderligen" ha "hyst och hyllat en wanartig kona, som kallar sig Maja, sedan hon gjort sig illa känd wid sitt rätta namn Ingeborg."

År 1788 tvingades Anders Nilssons hustru på Ljungby utjord inställa sig för Ekeby sockenmän "öfwerklagad för lätja, tiggeri, sqwaller och trätor. Församlingen fant skäligt, at hon icke hyllas med någons gåfwor, utan får swälta til des hon blifwer helt orklös; om hon icke gitter förtjäna sitt uppehälle med ärligt arbete. Henne wardt derjemte tilsagdt, at hon icke må wåga sig til HERrans Bord; förrän HERrans Nåd får förwandla hennes hjertelag; så at hon beflitar sig om sann Gudaktighet, ärlighet, fridsamhet och stilla arbetsamhet."

Föräktenskapliga förhållanden såg man inte nådigt på. Till exempel förekom 1789 i Rinna under punkten ogudaktighet, "at Drängen Sven Svensson i Gärdslätt ännu fortfar i de oordningar mot Sjette Budet, hwarföre han flera gånger blifwit tiltalad, samt plägar otidigt umgänge med sin häfdade qwinna, utan at, efter gifna löften, med henne begifwa sig i ordenteliget äktenskap. Enhälligt samtycktes at han, tils bättring wisar sig, bör hållas owärdig alla hederliga sällskap, och derifrån uteslutas, samt tillika med sin fäste-qwinna befordras til plikt för otidig sammanflyttning. Härwid beklagades dock at hans hederlige Far och släkt har sorj af en sådan wanbörding."

Om inte stocken eller utfrysning hjälpte, kunde man alltid hota med tvångsrekrytering till armén, som i Rinna 1789:

"Wid frågan om någon uppenbar ogudaktighet och förargelse röjt sig, klagades å nyo öfwer en Dalkarl, som med all liderlighet inträngt sig i Trehörningen, och en Olof SvensSon, som i Norräng håller illa hus.

Man wet intet bättre råd, än söka erhålla, at dessa obehörige personer ingenstädes blifwa hysta i Församlingen, utan befordras til den aga, som krigs-tjänst medbringa."

I Rinna 1794 var det ordningen i kyrkan som var uppe till behandling:

"Då frågan war om någon uppenbar ogudaktighet och förargelse, angafs nu intet annat, än at i sjelfwa Kyrkan stundom oskickligen tilgår, i det mången gör intrång i andras bänkrum, och ränner utur Kyrkan innan Gudstjänsten är afslutad, samt hafwer hundar dit med sig, hwilka göra både oljud och osnygghet."

Fylleriet var ett stort problem under 1700- och 1800-talen, och kyrkan försökte bidra till större nykterhet genom att strängt näpsa de som var berusade under söndagarna. I Åsbo 1759 skrev prästen upprört i sockenstämmoprotokollet:

"Angaf Pastor huru Gudlösa någre warit, the ther på Sabbaten, soml. kommit fulla til kyrkan, somliga intet årkat fram, utan måst inbäras på vägen uti Byerna.

Och them til blygsel upräknades the wid thenna sammankomsten, och woro följande, Sochneskomakaren Anders Sätterberg, kom wäl til kyrkan d. 18 febr. men låg som ett dödt Creatur på kyrkowallen. d. 1 April Anders i Björke leddes in i Bötinge.

Nils i Blåberg stادنade efter på Bosmarka äng, thess son Måns och son Lars i Slästorp lågo i Sochnestugan under Gudstjensten, drängen Gabriel i Bötinge kom raglande i kyrkan wid Predikans slut.

För så grof ogudachtighet hafwa alla thesse bordt lageligen plichta, men som Sochnemännen bad för them, at the måtte få thenna gången gifwa något til kyrkan.

Och som ingen af them enskylte sig med något ord, så tildömdes hwar och en til kyrkan gifwa 6 Dr. kopprmt sig och androm til warning..."

Berusad person
Illustration: Birgitta Ögnelooh

Gamla öknamn och skällsord

I det gamla bondesamhället var skällsord och öknamn något man såg mycket allvarligt på. En förolämpning jämfördes i stort sett med fysisk misshandel, och i de gamla sockenstämmo- och tingsprotokollen vimlar det av ärekränkings- och skymfordsärenden. I 1700-talsprotokollen från Åsbo socken beskrev man ganska utförligt konflikterna mellan församlingsborna. Därför kan vi i dag glädja oss åt att vi vet vad våra förfäder kallade varandra - i värsta fall. Här följer en liten förteckning över skällsord och tillmälen från Åsbo:

- Hustru Karin i Freby blev kallad *hora* och *röfverska* av Mårten Lind då hon var på väg till kyrkan,

- Jon i Kårby hade blivit kallad *bykefolck* av Sara i Friggestorp, som också kallat pigan Karin i Sommelyckan för *skopa*, *kyrkiobläs* och *bålla*,
- Kerstin i Kråketorp fick namnet *Lyckenfijs* av samma Sara i Friggestorp, som tydligen var ovanligt påhittig när det gällde att ge folk öknamn,
- Elsa i Linnet kallades *hora* och *förbannat* av soldathustrun Greta från Näsby,
- Lars i Skvathult kallades *blodsugare*, *tjuf* och *skälm* under Olsmässomarknaden av Norberg i Björke,
- Anna i Juthemmet hade kallat sin granne Abraham *Brösthöger* och *Ryggstarker*, och hon hade också kallat Sara i Jonsberg för *lögnblaska*.

Obehöriga personer, tiggare och strykare

Illustration:
Birgitta Ögnelooh

Obehöriga personer och obehörigt inhysande var vanligt förekommande. Varje socken hade att ansvara för sina fattiga - lösdrivare och människor som flyttade in utan tillstånd hyste man bara ut igen. År 1788 fastslogs i lag att den som inte hade hemortsrätt i socknen skulle köras bort. Den som inhyste kringstrykande människor fick också sitt straff, som ekebybon och kolaren Olof Jonsson från Skogen 1811:

"Efter trowärdigaste underrättelse; at en wanartig qwinna lagstridigt hyst, bedårat oförståndiga med föregifna spådomar och botemedel; så warnas de lättrognas för detta bedrägeri. Men Olof Jonsson i Skogen, som härbergerat denna obehöriga qwinna, skall derföre til FattigCassan böta 1 Riksd. 32 Sk. Banco, hwilka ofördröjeligen böra uttagas af Sexmannen, med Rotmästares och Fjerdingsmannens biträde, om så behöfwes. Likaledes skall plikt utkräfwes af hwilken som inhyser landstrykerskan eller någon obehörig person."

Samma år hade också en annan icke önskvärd individ tagit sig in i socknen:

"Då angafs en Skärlund, som antagen på sweksam Orlofs-sedel (betyg), för sina odygder längesedan drifwen ur tjensten, bortwist ur Soknen, men hyst i Bösebo Fällor, oroat Grannarna deromkring med dryckenskap, fräckhet och grofheter af flere slag. Beshutet blef fördenskull at denna Karl skall genom Herr

KronoLänsmannen rekommenderas såsom lösdrijfware, til den Krigs-äga wid något wärfwadt Regemente, som kan förmå honom til folkskick.

Sven MånsSon i Fällorna skulle äfwen åtwarnas at icke mer hysa så förargelig Karl."

År 1823 fick Malexanders församling en förfrågan från landshövdingeämbetet om man kunde tänka sig att hysa den häktade lösdri-varen Petter Konsson Fogel inom socknen. Församlingen svarade enhälligt nej på stämman, *"hälst han vore en vanfrägdad och kåkstruken man, och inom Församlingen gjort sig misstänkt för flere stölder och brott, hvarföre anledning vore att befrukta, att han därmed skulle fortfara, i händelse han blefve lösgifven, hvilken tanke tyckes kunna hämta styrka af det allmänna ryktet, som går i Sunds, Norra Vij, Asby o Malexanders Församlingar, att han, i Sunds Arestrum i sällskap med tjuften Kastholm, då samtal varit, hvar mästa penningar skulle finnas, förmodeligen i afsigt, att på olofligt sätt åtkomma dem, han nämt: hos Prosten i Malexander."*

*Inbrott hos prosten i
Malexander*

Illustration: Birgitta Ögnelooh

Övriga ärenden

På sockenstämman förrättades ofta val. Oftast rörde det sig om nya sockenskomakare och sockenskräddare, då det för det mesta var stor omsättning inom dessa sysslor, i synnerhet i Malexander. Vanligt var att sockenhantverkaren sade upp sig i ilskan över att många människor tillverkade egna kläder eller lät någon annan skomakare tillverka skor. Hur det kunde gå till visar följande utdrag ur Åsbo sockenstämmoprotokoll 1746:

"Upwiste Sochneskräddaren Olof Olofsson sin fullmacht; klagandes öfwer intrång i Ämbetet af andra, som bruka hantwäret, men wilja intet förnöja hoo therföre hwad billigt wara kan. Som nu han skattar för Sochnen, tildömdes the som wilja bruka hans Ämbete skola med hoo öfwerenskomma om någon wederkänslo, thet the närwarande såsom afskiedade Sold. Wiman intet förwägrade sig. The som thet icke wilja, har han macht at taga saxen ifrån."

Det hände också att församlingsbor klagade på skräddaren eller skomakaren för att denne inte var tillräckligt skicklig eller utförde sitt arbete för sakta. I något fall kunde det också handla om att hantverkaren - som i Åsbo 1769 - var otrevlig mot sina kunder:

"Frågade Wälb. Hr. Cornetten von Gerten Församlingen om hon woro nögd med sin Sochneskomakare, Per Nilsson. Hr. Corneten hade något emot hans arbete, men mäst emot thess ostyriga, öfwerdådiga och ochristeliga lefwerne, som han merendels öfwar, särdeles när han går ifrån ett ställe och tagit sig godt rus, samt huru han utfästar sig at piska then och then så han skall aldrig glömmat etc.

BefallningsMan Brunberg på Grönlund sade, at han gjordt thetta sednare löftet om honom etc. Men en del Sochnemän lade sig ut för honom, berömde hans arbete, och hade ej heller emot hans lefwerne. Blef så i thenna sak för thenna gång intet mera widgjordt, til thess man får se om han will ändra och bättra sig."

Man valde också nya förtroendemän och förvaltare, och ibland också representanter för socknen vid olika möten på andra håll i länet. Kyrkväktaren eller kyrkstöten utsågs också på sockenstämman. Följande beskrivning från Åsbo 1787 av vad kyrkväktaren skulle göra ger en intressant tidsbild från 1700-talet:

"Efter aflidne Kyrkwäktaren Olof Boman tillsattes på Bruks Patrons Högädle Herr Carl D. Buréns utnämmande till Kyrkowäktare förafskedade soldaten Pehr Timmerman, med tillsä- gelse, att wid tjenstens förlust noga iakttaga följande skyldigheter nemligen:

- 1) Att straxt efter 1:sta gångs ringningen wara tillstädes wid Kyrkans öppnande och blifwa qwar till dess hon igen låses under noga tillsyn och wård om allt hwad i Kyrkan finnes.*
- 2) Att freda Kyrkan för hundar och Kyrkogården för Creatur mädan Sabbaten påstår.*
- 3) Hålla Kyrkogården ren, lägga bräder wid portarna att gå på när det blifwer smutsigt, sanna eller aska wägarna när de blifwa islupna, samt skåta upp dem wid snöfall.*
- 4) Bör han wara tillstädes wid begrafningar, ifrån likeporten, gå framför Kläckaren som sjunger, samt tillse under jordfästningen, att de dödas ben blifwa i mällan förwarade och ej på Kyrkogården liggande."*

Från samma socken får vi också veta hur det skulle gå till inne i kyrkan:

"Som Kyrkowäktarens kringgående med Käpp under predikan på de flästa ställen är aflagd, så samtyckte ock Kyrkowäktaren stafwens bortläggande här i Församlingen.

Ock åligger det Kyrkowäktaren i det stället gå i stillhet omkring och tillse om något stim och oskick skjer:

Om något oljud och späda Barns gråt som kan störa Församlingens andagt, så gånge han straxt dit och skaffe rättelse, hålla Kyrko-dörrarna behörigen tillslutna om hundar, eller annat okynne få komma in i Kyrkan, dem med minsta möjliga oljud utdrifwa, samt om han finner någon sofwanne, upväcka den med gifna tecken i all stillhet."

Det kunde vara si och så med ordningen både inne i kyrkan och på kyrkogården. Ett exempel:

"X. Gafs tillkänna den wårdslösheten, att intet hålla portarna tillslutna om Kyrkogården, att swinkreatur inkommit, rotat och omkringdengit de dödas ben, samt att denna gården omkring Herrens hus, som bör alltid hållas ren och prydelig, befunnits af Creatur så med orenlighet tillpyntad att man af stank och smuts ej liten förargelse och olägenhet haft, då man trädte dit m m.

Hwarföre nu Kyrkowäktaren alfwarligen tilsades, att han skall tillika med Organisten och Kläckaren answara för portarnas tillslutande alla socknedagar, samt tillse såwäl som de, hwilka grafwarna öppna, att de dödas ben blifwa i grafwarna wäl nedmyllade och förwarade.” (Åsbo 1793)

Fattigvården

De äldsta beläggen för fattigvård i Sverige - och Boxholmsbygden - finns i 1200-talets landskapslagar. Under medeltiden svarade katolska kyrkan och enskilda personer för de fattigas underhåll. Det byggdes hospital, helgeandshus och fattighärbärgen. Vid kristnandet hade begreppet fattigvård uppstått; innan dess var det ättens sak att själv sörja för sina gamla och sjuka. Berättelserna om ättestupor för gamla och orklösa och om oönskade barn som sattes ut i skogen ger en bild av hur det kunde gå till. Vi ska dock vara medvetna om, att kristna missionärer som skildrade livet i det hedniska Norden, ibland överdrev råheten och hårdheten i det förkristna samhället.

Vid slutet av 1520-talet övergick ansvaret för de fattiga till staten, och snart fanns det bara en form av hospital. Där intogs både fattiga och sjuka. I våra trakter fanns inga sådana inrättningar. Behövde man vård av det ena eller andra slaget fick man bege sig till någon av de större städerna i Östergötland. Hospitalen var ett stadsfenomen.

Fattigstugan

I 1571 års kyrkoordning föreslogs att fattigstuga skulle byggas i varje socken och att den skulle bekostas på frivillig väg, till exempel genom allmosor. De fattiga fick tigga inom den egna socknen - men absolut inte i andra socknar - om de inte kunde skaffa någon annan försörjning. Prästerna påminde ideligen sina församlingar om plikten att försörja sina behövande. De som hade rätt till församlingens fattigvård var främst de sängliggande, de lytta (handikappade), blindas, föräldralösa barn, utfattiga änkor och åldringar.

År 1763 fick Sverige sin första allmänna fattigvårdslag. Där fastställdes fördelningen mellan stat och församling. Staten skulle ta hand om större delen av barnavården, smittsamt sjuka och

sinnessjuka. I ett kungligt brev 1775 stadgades att endast dårar och svårt sjuka fick vistas på hospitalen. Fattighjonen flyttades därifrån, och blev helt och hållet en angelägenhet för hemförsamlingens invånare.

I Ekeby byggdes en fattigstuga 1744. Om det var den första vet vi inte. I fattigstugan underhölls sex personer. Förutom spannmål, kött, fläsk, sill, salt och humle fick de fyra daler kopparmynt kontant om året. Enligt sockenstämmoprotokoll från Åsbo 1777 var fattigstaten *4 strukna kappar Råg, 2 1/2 dito korn, ärter 1/2 kappe, kött och fläsk tillhopa 4 marker, sill eller strömming 1 marker, salt 1 marker per månad.*

*Sockenstugan
i Malexander
Fotot ägs av
Malexanders
hembygdsförening*

Det var sockenstämman som avgjorde vem som skulle få flytta in i fattigstugan. På 1700-talet fanns bevisligen fattigstuga också i Åsbo - en ny var byggd under samma tak som sockenstugan 1777 - och redan under 1600-talet fanns fattigstuga i Malexander. I Rinna sockenstämmoprotokoll från 1796 kan man läsa att fattigstugan är i så dåligt skick att en ny måste byggas. Vi kan räkna med att fattigstugor hade byggts i samtliga våra socknar under 1600-talet.

Fattigstugan var ett stort steg mot ett mänskligare samhälle. Innan den första fattigstugan byggdes i en socken tvingades invånarna dela på vården av de gamla, föräldralösa och sjuka. Ofta innebar detta att man turades om att hysa fattighjonen i de olika gårdarna,

*Gatstugan i
Malexander
Foto: Gunilla Sjökvist*

och det var naturligtvis påfrestande både för hushållen och fattighjonen, som i fallet med *then yra Stina Ericsdotter* från Åsbo. Denna kvinna var 1758 så vårdkrävande, att en viss Åsberg och hans hustru sattes att hålla vakt över henne.

Deras tålamod med Stina sviktade, och på sockenstämman förfasade sig ledamöterna över *at the slå och hantera henne hårdt*. Stämman föreslog att hon i stället måtte tas in på dårhus, men prästen förklarade att detta skulle ta åtminstone tio år att ordna. Han uppmanade församlingen att visa tålamod, i synnerhet som det inte längre var lika tätt mellan Stinas oroliga perioder. Året efter hade Stina Ericsdotter tillfrisknat så mycket att hon inte behövde vaktas av församlingen, men eftersom hon inte ännu var fullt arbetsför bestämde sockenstämman att hon skulle flytta runt bland bönderna och stanna ett eller två dygn på varje ställe.

Fattigdel eller fattigportion

Socknarna hade naturligtvis fler fattiga än vad fattigstugorna kunde hysa. Under 1700- och 1800-talen var det regel att ett antal övriga fattiga i våra socknar fick så kallad fattigdel eller fattigportion, det vill säga ett understöd som delades ut en gång i månaden eller en gång i kvartalet.

"Gamle afskedade Ryttaren Carl Ram i Ormsjötorp bewiljades en Fattig-Portion och gl. Jacob i Fiskarehemmet en half dito."
(Malexander 1801)

Antalet understödstagare varierade, men för det mesta stod fem till tio personer eller fler per socken på listan över fattigutdelningar. I de fall den fattige var arbetsför, försökte socknen hålla vederbörande i arbete. Ett exempel från en sockenstämma i Åsbo 1784:

"III. De af socknens fattige, som intet arbete kunna giöra för ålderdom, sjukdom eller andra bräckligheter, samt små barn, skola dels på indelta staten, blifwa försörgda, dels få sin föda genom andra allmosor inom socknen.

IV. De åter af socknens fattige, som med arbete äro istånd att födan förtjena, äro redan till en del sysselsatta med Kamulls spånad af organisten Luthander, hwilken ock nu sjelf war på denna Sockenstämma närwarande, och lofwade att sysselsätta flera så fort de sig angifwa.

Ock de som denna spånad intet kunna lära att sköta, will församlingen sjelf med linspånad eller annat arbete sysselsätta, hwaröfwer Pastor tillika med församlingens Kyrkowäktare, sexmän och Rotemästare åtogo sig bestyrandet och tillsynen."

Trots att tiggare förföljdes och straffades, var tiggeriet under hela 1700- och 1800-talen mycket utbrett, i synnerhet under missväxtår. Av följande citat från Åsbo sockenstämma 1784 kan vi se hur man såg på tiggeriet:

"I. Att den, som gifwer det minsta till någon utsocknes tiggare skall plikta 8 skillingar till socknens Fattige-Cassa.

II. Om någon insocknes tiggare blifwer beträdd med att gå utur socknen och med tiggande wara andra till last, skall den samme 1:a gången sättas i stocken en söndag utan för Kyrko-dören, sker det 2:a gången, sättas dit 2:ne söndagar å rad, händer det af barn eller ungt folk, skola de 3:dje resan agas med ris uti sockenstugan, äro de äldre, skall den förmon att framdeles blifwa intagen på indelta fattigstaten, dem blifwa betagen."

Att det ansågs som en nåd att få sitta i fattigstugan framgår av att man kunde dömas till förvisning från den. I Åsbo dömde sockenstämman 1787 en piga och två änkor till förvisning för sin hårdhet emot de sjuka. Kvinnorna fick fjorton dagars frist för att ordna annat boende, men därefter kördes de oåterkallerligen på porten.

Socken skötte förutom fattigutdelningarna också underhållet av fattigstugan. En särskild fattigföreståndare ansvarade för utdelningarna,

medan socknens byggmästare hade ansvar för fattigstugans skick. Som regel skötte socknens torpare framkörning och huggning av all ved. De fick även leverera ved till en del av de fattiga i socknen:

"XI. Följande af socknens fattige, som ej bo i Fattig-Stugan, komma följande torpare att hädanefter förse med wed, neml. Ånghems torpare och ifrån Trappan kiöres wed till Jöns och hans hustru wid Ånghemmet. Jonas i Humpen och Eric i Rådet föra wed till Nils Gunnarsson wid Ingesmålen. Och Sven i Åsen samt Gustaf i Korshemmet föra wed till Enkan i Åsen." (Åsbo, 1795)

Fattigförestånderskan rekryterades bland de boende. Hon ansvarade för ordningen i stugan, och fungerade som uppgiftslämnare till socknens fattigföreståndare och sockenstämman. De personliga ägodelar som de fattiga hade med sig till fattigstugan tillföll socknen, liksom det de lämnade efter sig då de dog.

"Til de i Fattigstugan lediga rum, antogos Enkan Anna SvensDotter i Liden wid Bleckenstad, och Enkan efter Bonden Nils HansSon i Lilla Målen Annicka LarsDotter, som blifwer Förestånderska; skolandes all den enas och den andras lilla egendom genast upteknas, införas i Fattigstugan, at der på lifstid nytjas, och sedan til andra Fattighjons nödhjelp användas. Men icke må något dragas åt barn eller anhöriga, som icke gitta förörja sina närmaste." (Ekeby 1809)

"Så snart någon, som njutit Fattigdel, i eller utom Fattigstugan, dör, tillhörer dess qvarlåtenskap de Fattige, och kommer att för deras räkning försäljas." (Malexander 1807)

Ibland kunde frestelsen att sko sig på andras bekostnad bli för stor för fattigförestånderskan. Tankarna går till Kommandoran i Astrid Lindgrens böcker om Emil i Lönneberga, när man läser i Åsbo sockenstämmoprotokoll från 1853 om förestånderskan som försnillat grytor och andra inventarier. Hon avsattes och förvisades ur stugan.

Efter införandet av 1847 års fattigvårdsförordning ålades varje socken att själv dra försorg om sina fattiga. Förordningen bröt med det gamla patriarkaliska systemet genom att huvudansvaret överflyttades från husbönderna i socknen till det allmänna.

Socknarna förbjöds att i fortsättningen hindra fattiga från att flytta in. Genom att flyttningsrätten gjordes fri blev de fattiga under senare hälften av 1800-talet en lätttrölig arbetskraftsreserv, vilket gjorde statsystemet möjligt. Särskild fattigskatt infördes också i stället för de tidigare - mer eller mindre - frivilliga bidragen.

Under 1800-talet med dess överbefolkning och ökade misär försämrades gradvis tillvaron i fattigstugorna. Från att ursprungligen ha varit menade för fem-sex gamla änkor, fylldes de till brädden med fattiga och sjuka av alla kategorier.

Resor till Medevi

Socknen organiserade och bekostade också årliga resor till Medevi brunn. En, två eller flera fattiga - oftast med gikt - sändes på kur, och förvånansvärt ofta får man i protokollen veta att behandlingen hjälpt. I vissa fall har hjonen till och med blivit friska och arbetsföra.

"Til den Lazarets-wård, som wid Medevi hälsobrunn förunnas fattiga sjuka, recommenderades oferdige Flickan Stina AndersDotter i Kimme, Flickan Stina HåkansDotter i Fattigstugan och Flickan Annicka AndersDotter wid Ljungstorp." (Rinna 1795)

"Hustru Maria Larsdotter i Sjöbo, såsom sjuklig och medellös, antogos till fritt begagnande af Medvi Helso-Brunn i Sommar." (Malexander 1827)

Barn på socknen

Skräddaren Nils Nilsson (f.1749 i Åsbo) och hans hustru, pigan Maria Stina Andersdotter (f.1749 i Motala), bodde som inhysesshjon på Fjättmunna Södergårds ägor. Paret hade gift sig 1782, och de fick med tiden tre barn: sonen Petter Nilsson, (f.1782), och döttrarna Anna Nilsdotter (f.1785) och Stina Nilsdotter (f.1789).

Nils Nilsson dog av kallbrand 1792, och en kort tid efter, 1793, dog barnens moder i *håll och styng*, våra dagars lunginflammation. De minderåriga och föräldralösa barnen togs om hand av socknen och hamnade hos tre olika familjer:

- Sonen Petter, som då var 11 år, kom till sockenskräddaren i Ekeby, Samuel Jonsson, som för detta fick fem riksdaler om året ur fattigkassan.

- Äldsta dottern Anna fick komma till sin moster på Ullevi i Järstad socken, som fick en engångssumma på 10 riksdaler för hon skulle ta hand om Anna tills hon kunde försörja sig på egen hand.

- Yngsta dottern, Stina, kom först som fosterbarn till Jonas Jansson i Fjättnunna, som årligen fick 6 riksdaler och 32 skilling. År 1799 flyttades hon till kyrkvärden Jacob Jacobsson som beviljades fem riksdaler av fattigkassan med förmodan att hon skulle fostras väl. Nästa gång Stina Nilsdotter dyker upp i kyrkböckerna är det hennes dödsnotis det handlar om: Hon begravdes i juni 1802, tolv år gammal, efter att ha drunknat i Fjättnunnaån. Av någon anledning hade hon tappat en kärna i vattnet, och när hon vågade sig för långt ut för att ta upp den drogs hon ner i djupet. Det berättas också i dödboken att Stina var född av *fattigaste föräldrar* samt att kyrkvärden sista året vårdat henne utan betalning.

"Sockenungen" i Blåvik

Arvid Karlborg
Fotot ägs av
Marita Carlborg

Arvid Karlborg föddes i torpet Fridhem i Blåviks socken i slutet av 1800-talet. Han var född utom äktenskapet. Modern var tvungen att lämna bort honom och *ta plats* för sin försörjning. Vid nio månaders ålder kom han till sina första fosterföräldrar. Vistelsen blev aldrig så långvarig på varje ställe och det var väl inte alltid han blev så väl behandlad, enligt hans egen berättelse i Östgöta Correspondenten många år senare.

Arvid kom särskilt ihåg en episod: Han blev ormbiten, och så illa därav att han faktiskt låg för döden. Professor Ekwall kom på besök och när han hörde hur illa det var med Arvid, sa han: "*Ni måste genast söka läkare för pojken, annars dör han*".

Då svarade fosterfadern: "*Det får vara till fredag, för då ska vi i alla fall in till Tranås*". Något läkarbesök blev det aldrig den gången. Fosterpojken överlevde som genom ett under, och det var knappast fosterfaderns förtjänst.

Vid åtta års ålder hade Arvid sålts på auktion till lägstbjudande. En torpare fick 60 kronor om året för att han tog hand om honom.

Skoltiden var besvärlig: En så kallad *sockenunge* fick oftast lida även för andras oförätter och det blev stryk vid många tillfällen.

Men det fanns fina minnen i Arvids liv också. Tiden mellan 1897 och 1905 arbetade han som fiskarpojke. Det fanns gott om fisk i Sommen, och fångsten såldes i Tranås. År 1908 gifte han sig. Under ett flertal år fram till 1946 arrenderade han gården Baggemålen av Boxholms AB, där han lade ner mycket arbete på att förbättra ägora. En välförtjänt uppmuntran för detta var när landshövdingen och förvaltaren på Boxholms AB kom på besök för att se den välskötta trädgårdsanläggningen. Arvid fick även diplom för sin nyanläggning av trädgården, liksom Patriotiska sällskapets medalj i andra storleken.

År 1919 blev *sockenungen* kyrkvaktmästare i Blåviks kyrka, ett arbete som han skötte perfekt i 37 år. Lönen var först 175 kronor om året, men i början av 1940-talet låg lönen på 240 kronor. Vid den här tiden kom biskop André till Blåvik på visitation och fick då veta vad Arvid hade i lön. Nu fick han ansluta sig till kyrkovaktmästareföreningen och årslönen blev omedelbart 800 och efter ytterligare tre år 1 500 kronor. Samtidigt var Arvid mellan 1919 och 1952 fjärdingsman i Blåvik. Just detta sockenbarn gick det alltså bra för; tyvärr var det något ganska ovanligt.

Klockaren

Klockaren var en viktig person i socknen. Förutom att lära barn att läsa, spela orgel under gudstjänsten och hjälpa prästen med allehanda sysslor skulle han också stå för dåtidens sjukvård, vilket oftast betydde att han skulle kunna åderlåta och vaccinera socknens barn mot smittkoppor.

Om klockaren finns många historier - mer eller mindre sanna - och det kan knappast finnas någon tvekan om att Rinna socken vid slutet av 1700-talet hade stora bekymmer med sina klockare.

Den gamle klockaren Lars Nydal hade trots förmaningar i tre år varit så *liderlig och oskicklig* att man tvingades säga upp honom från tjänsten. I hans ställe sattes ynglingen Nils Hallenius, som inledde sin yrkesbana med att inte inställa sig till nyårsdagens gudstjänst. Han fick en chans till, men sade snart upp sig från tjänsten. Ett nytt försök gjordes med en man vid namn Simon

Apelman, och denna gång visade det sig att församlingen gjort ett bra val. Apelman stannade i tjänsten och blev med tiden mycket omtyckt av rinnaborna.

I Åsbo ville prästen 1744 avsätta klockaren eftersom denne fallit i *grof hordoms* synd. Församlingen ville annat, och trots prästens förmaningar fick de behålla sin omtyckte klockare. Det fick de - åtminstone till 1748, då klockaren hamnade i häradsrätten för nya erotiska äventyr. Även denna gång bad församlingen för att han skulle få stanna i tjänsten, trots att klockaren själv hävdade att han var ovärdig. År 1749 stod det klart att klockaren ändå måste sluta, och en ny klockare fick därför svära trohetseden.

Jordbruket

Under 1700-talet bodde flertalet bönder i vårt land ännu i tegskiftade byar. Där låg alla gårdar utmed bygatan och åkermarken var uppdelad i små lotter som kallades tegskiften. För rättvisans skull var det viktigt att alla fick en del av varje åker, både av god och sämre jord. När gårdarna delades vid arvskiften blev tegarna smalare och smalare, ibland bara ett par meter breda. Bönderna blev väldigt beroende av samarbetet med sina grannar, och tvingades att plöja, så och skörda samtidigt. Man kan kalla detta bytvång, då ingen bonde i byn kunde göra riktigt som han ville.

I början av 1800-talet ökade befolkningen kraftigt, både i vår bygd och i landet i övrigt. Främst berodde detta på att flera av de barn som föddes överlevde. Åkerjorden skulle fortfarande föda byborna som blev fler och fler. Jordbruket måste bli effektivare. Det största hindret var det invecklade ägarförhållandet av jorden.

Från Europa - främst England - kom nya idéer om hur jordbruket borde rationaliseras och mekaniseras. På de stora godsena i Skåne gjordes försök med skiftesjordbruk. Detta ledde till att myndigheterna senare genomdrev flera ägarbyten av jorden i byarna genom storskiftet 1757, enskiftet 1807 och laga skiftet 1827.

Skiftesreformerna

Det var inte böndernas egen idé att man skulle skifta jorden och slå samman de små tegarna till större enheter. Reformerna kom från personer som ville få bättre ekonomisk vinning på åker och skog.

Vete hade blivit en viktig exportvara i södra Sverige och flera adelsmän ville satsa på rationellare jordbruk. I norr fanns de bondeägda skogarna som man ville utnyttja till virkeshandel.

År 1757 kom en förordning om *storskifte* där man föreskrev att slå samman tegarna i större enheter. Storskiftet var inte obligatoriskt men skulle verkställas om en av bymännen önskade det. Nu delade man också upp utmarkerna och många bönder lät en torpare ta sig an det tilldelade skogsskiftet.

I Rinna kyrkby utfördes storskifte år 1786, men i övrigt var storskiftet ingenting man brydde sig om i våra skogiga trakter. Främst berörde denna reform slättbygderna i Skåne, Östergötland och Västergötland.

På Södra Ekeberg i Malexander utfördes dock storskifte 1804. En by bestående av 3/4 mantal skulle delas på fyra gårdar. När man värderat och delat in marken i fyra likvärdiga bitar skedde lottdragning mellan ägarna:

Lott A med 4 tunnland åker och 13 tunnland äng, tillföll *Eric Jönsson*.

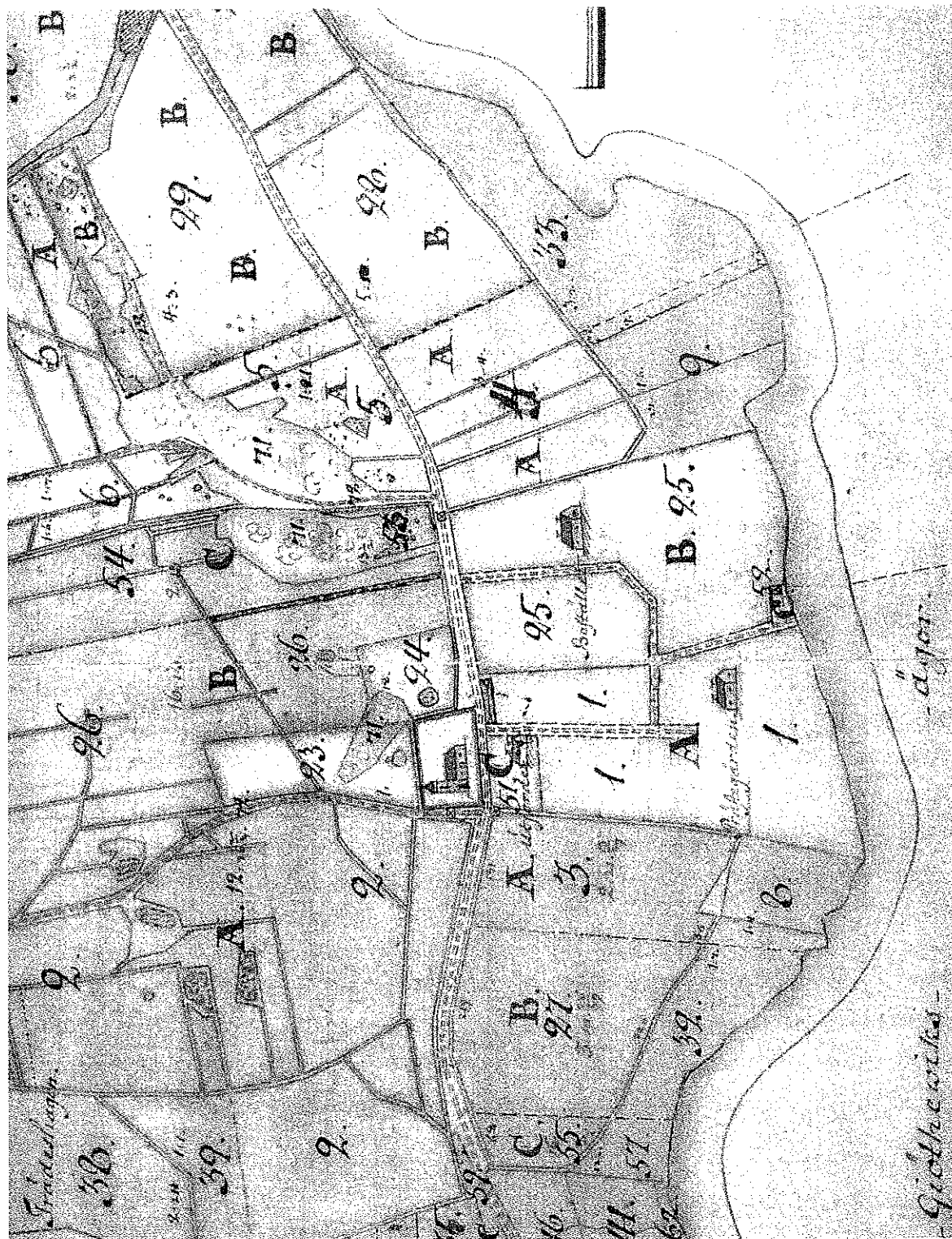
Lott B med 4 tunnland åker och 12 tunnland äng, delades av bröderna *Jonas* och *Erik Svensson*.

Lott C med 4 tunnland åker och 15 tunnland äng tilldelades *avskedade nämndemannen välförståndige Amund Persson*. Han gav i sin tur *nyttjandet till sin kära dotter, änkan hustru Maja Amundsdotter*.

Lott D med 5 tunnland åker och 10 tunnland äng, gick till *Zackris Jonsson och klockaren Sven Hertsberg, å hans hustrus vägnar*.

De tillkallade värderingmännen var *välförståndige Abraham Carlsson i Svärdsvik* samt *Anders Olsson i Danskebo*.

År 1807 kom nästa reform, *enskiftet*. Den syftade till att all jord skulle vara samlad kring varje gård. Det krävdes då att gårdarna flyttades ut från byn. Jorden värderades, och utflyttning skulle därefter ske genom lottning. De kvarvarande bönderna skulle under en tid försörja de utflyttade. Detta väckte stort motstånd bland bönderna och genomfördes endast delvis i Skåne.

Ekeby kyrko Bys Storskifts Delning
 uti Giöstrings Härad och Östergötland
 författad Åhren 1769 och 1770
 af Adam Wadman

År 1827 kom det tredje försöket, *laga skiftet*. Denna reform innebar att varje gård fick ha sina åkrar fördelade på högst tre ställen. Laga skiftet slog igenom i Södra Östergötland på 1860-talet, och de skiftade gårdar och byar vi känner till har i de flesta fall skiftats under denna tid och framåt.

I Abbetorp, Rinna, genomfördes storskifte 1797 och laga skifte 1877.

På grund av skiftesreformerna upplöstes de gamla byarna och dess gemenskap och traditioner. Också byallmanningen delades upp. Nu var kyrkan inte centrum i byn längre. Detta gav med tiden plats för nya religiösa riktningar och frikyrkorörelsen växte fram. I Rinna hade vi tidigt skiftesreformer och där växte också tidigt frikyrkorna i vår kommun fram.

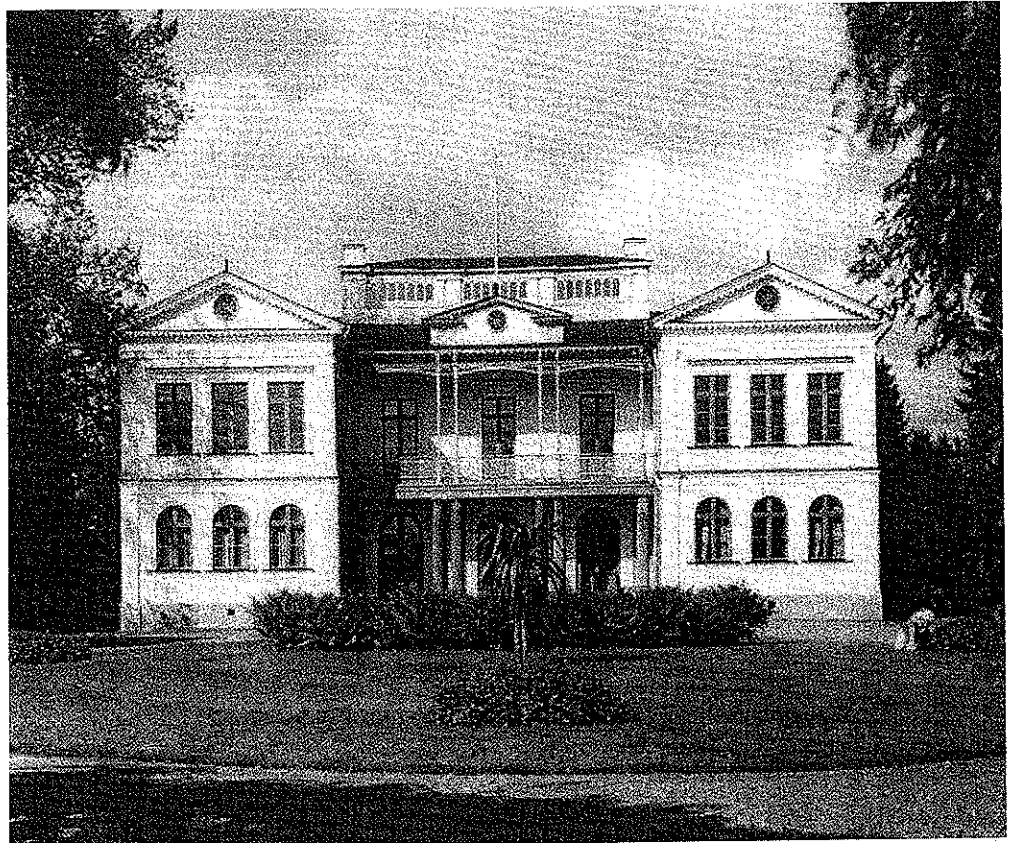
Omkring 100 000 gårdar skiftades ut i Sverige och gav landskapet ett helt nytt utseende. De flesta bönder ansåg att skiftet var ett hänsynslöst övergrepp. De hade ingen möjlighet att överklaga inför domstol, utan Konungens Befallningshavande - landshövdingen - var den bestämmande. En lantmätare drog de nya gränserna med linjal och räta vinklar. Naturligtvis var det svårt att göra en rättvis fördelning av gårdar och mark. Bland dem som måste riva sina gårdar och flytta, och kanske få sämre jord än grannen var det lätt att avundsjuka och osämja uppstod.

Skiftet hade naturligtvis både för- och nackdelar. Samtidigt som sekelgamla traditioner revs upp skapades förutsättningar för ett modernt jordbruk för den självständige bonden. Den odlade jorden ökade och produktionen blev större. De fattiga och obesuttna fick flytta ut till torp och backstugor. Skillnaderna mellan fattiga och rika ökade.

Boxholms säteri - livet på ett större gods

Hur såg det ut på ett gods på "den gamla tiden"? Margareta Lindström har skildrat det gamla självhushållet på Boxholms Säteri kring sekelskiftet 1899-1900 i sina böcker *Jag var en herrgårdsflicka* och *En herrgårdsflicka bryter upp*.

Margareta var dotter till Ivar och Matilda af Burén. Tillsammans med sina fyra syskon växte hon upp i en av flygelbyggnaderna på säteriet.

Boxholms säteri 1928

*Fotot ägs av
Nordiska museets arkiv*

Självhushållet var ett familjeföretag där patron och frun bestämde enväldigt. Patron satt för det mesta på kontoret och förde böcker. Många av de anställda kom för att rådfråga och diskutera både arbetet och mera personliga problem. Det allmänna omdömet bland gårdens arbetare var, enligt författarinnan, att han var en person att lita på.

Varje dag gick patron en sväng runt ägorna och höll sig noga underrättad om arbetets gång. Han var i ladugården och stallet, han var i mejeriet och i trädgården hos mästern, som gärna visade honom omkring. Att det var patron och frun som bestämde var ett obesträtt faktum. Arbetet både inomhus och utomhus gick i samma spår år efter år med mycket få förändringar. Arbetstider, löner och förmåner var likartade, men det var sällan någon klagade. Åtminstone inte öppet.

Inomhus var det frun som bestämde över tjänstefolket och vad som skulle göras. Även hon fick besök av anställda som hade problem av olika slag. Eftersom hon visste mycket om sjukdomar och deras behandling, anlätade man hellre frun än den barske provinsialläkaren.

Av tjänstefolket inomhus var hushållerskan den förnämsta. Det var hon som lagade maten med hjälp av köksan, som gjorde grovjobbet. Husan hade till större delen hand om städning och disk, men hjälpte även till att servera maten. Barnjungfrun hade ansvaret för barnen och barnkammaren.

Arbetarna bestod av statare, drängar och några specialarbetare. Statarna var gifta och hade oftast många barn. Statarna med familjer och några gamla som var satta *på undantag* bodde i Bygget och Sörbäck som låg tio minuters gångväg från gården. De hade årslön och vissa naturaförmåner. Deras hustrur och döttrar var mjölkerskor. Det var ett krävande men eftersökt arbete. Drängarna var unga, ogifta pojkar födda på gården eller i något torp. Statarna och drängarna arbetade mest ute på åkern, där rättaren fördelade arbetet i samråd med patron. På vintern väntade timmerhuggning och isupptagning på dammen till isdösar. Ingen behövde gå arbetslös. Något som också hörde vintern till var kolmilorna som måste bevakas dygnet runt. Träkolet såldes och levererades till järnbrukets masugn i kolryssar - ett slags vidjeflätade stora korgar.

Kolryss
Fotot ägs av Bruksmuséet

Utom statarna fanns en del andra arbetare med specialkunskaper såsom rättaren, kusken, smeden, forarna, skogvaktaren, trädgårdsmästaren och en del hantverkare som tillkallades vid behov. När skördearbetet brådskade tillkallades torparna som enligt arrendekontraktet var skyldiga att rycka in mot extra betalning.

I *Röda längan*, ett hundratal meter bakom flygelbyggnaden, inrymdes snickarstugan och drängstugan. Där bodde även en del gamla som hjälpte till på gården när de behövdes, till exempel vid storstädning och tvätt.

Vår och höst samlades både tjänstefolk och hjälpgummor för att byka, ett arbete som var både ansträngande och tidskrävande. Först skulle tvätten blötläggas i stora träkar med lut. Följande dagar kokades tvätten och skrubbades på tvättbräden och från klappbryggan nere vid ån hördes klappret från klappträn. Storstädning hörde också våren och hösten till och omfattade hela huset från golv till tak.

Den personliga hygienens var nog sämre. På gården fanns rinnande kallt vatten i köket, vilket tillät en kall avrivning med grov handduk på morgonen. Ibland hämtades lite varmvatten i en handkanna ur reservoaren i köksspisen. Möjligheterna att få varmvatten var små på den här tiden.

I stugorna var det ännu sämre ställt. Varmbad i balja och byte av särk eller skjorta en gång om året, dagen före julafton, var inte så ovanligt som vi sentida renlighetsnarkomaner tror.

Årslönerna varierade något beroende på hur länge man varit anställd och vilket arbete som utfördes. Rättaren med stort ansvar och många tjänstgöringsår hade liksom kusken högre lön än de övriga. Båda bodde i en av gårdens flyglar med stora utrymmen. Fri bostad, ved, säd och mejeriprodukter hade däremot alla. De anställda hade oavsett ålder och arbetsförmåga ett visst ekonomisk stöd. Alla fick bo kvar, ingen skickades till fattighuset, utan sattes när de blev gamla på undantag med en aning reducerade förmåner. Fri läkarvård och medicin ingick också.

En barnmorska fanns i socknen, och hon tillkallades vid förlossningar. Genom årskontrakt med provinsialläkaren hade denne skyldighet att på uppmaning av patron besöka de sjuka. Han bodde vid bruket och hämtades med häst och vagn. Vid dödsfall fick alla fri begravning och begravningsmiddag ordnades för de närmast sörjande i köket hos patron.

Självhushållning var ett sätt att leva, en livstil som inte längre existerar. Säteriet var i mångt och mycket ett självständigt miniatyrrike. Sparsamhet var en dygd, att man måste vara aktsam om

”Guds gåvor” inpräntades av de gamla. Allt upptänkligt sparades och användes åter och åter. Alltid kan det vara bra till något, sades det. Tidningar var alltför värdefulla att eldas. De användes till omslagspapper och på dass. Kläder skarvades och syddes om. I vävkammaren och runt om ute i stugorna vävde tjänstefolket de finaste trasmattor av gamla kasserade klädesplagg.

På gården fanns både får, nötkreatur, hästar, grisar och höns. Där fanns ett hundratal mjölkkor, några tjurar och många kalvar. En del kalvar sattes på gödning med kraftfoder och sötmjölk. Då och då utökades kosten med en slurk brännvin. Alfred, med lång erfarenhet av djurskötsel, påstod bestämt att kalvköttet blev vitare av brännvinet, dessutom blev kalvarna sömniga och ökade snabbare i vikt eftersom de sov större delen av sitt korta liv. Gödkalvstek var en delikat söndagsmiddag. De kalvar som inte hunnit utsättas för denna gödkur innan slakten kallades för *nykterdansare*.

Gården hade eget mejeri. Morgon och kväll kördes mjölken i 100-liters flaskor till mejeriet. En del mjölk tömdes i kärl och sänktes ner i en bassäng med hackad is. Nästa dag hade ett tjockt lager grädde bildats, som kunde skummas bort.

Gårdsfolket kom hit för att hämta mjölk. Den mesta morgonmjölken var beställd av bruket och kördes dit. Kvar återstod nu Huldass arbete. Hulda var mejerinna. Långt innan någon annan av gårdens folk vaknat började hon förberedelserna inför dagens arbete med smörkärningen. Snart kom drängen Olle. Med hjälp av en häst som han kopplat till ett trähjul, hjälpte han Hulda med smörkärningen. Trähjulet var utifrån fäst vid en järnstång som löpte genom ett hål i mejeriväggen till smörkärnan. Sedan började Olles och hästens vandring, runt i en upptrampad cirkel. Medan hjulet snurrade i jämn takt kontrollerade Hulda smörets tjocklek.

Bakom stora byggnaden låg trädgården med fruktträd, bärbuskar med både svarta, röda och vita vinbär samt jordgubbs- och hallonland. I ett litet hus längst bort i trädgården bodde trädgårdsmästaren. Här och tvärs genom trädgården fanns gångstigar och en trädgårdsdräng var ständigt sysselsatt med att skyffla, rensa och kratta. Det fanns stora växthus, drivbänkar, sparrissängar, grönsaksland och ett område med kronärtskockor. I växthusen odlades både vindruvor, slanggurkor och tomater. Tomater var något nytt som satte en pikant smak i matlagningen. Trots allt var potatis och

hembakat bröd det allra viktigaste baslivsmedlet. Potatis fanns i någon form på bordet varje dag.

När det var jaktsäsong var patron tidigt uppe iklädd sin outslitliga jaktkostym i grön vadmal. Jakttiderna hade fastställda regler som patron noga följde. På våren var morkullorna lovliga. I augusti rapphöns och änder. Så kom hösten när man fick skjuta hare och rådjur, men älgjakten var ändå höjdpunkten på årets jaktäventyr.

Det mesta folket behövde fanns på gården, förutom det högt värderade kaffet som köptes säckvis i orostat skick. Bönorna rostades efterhand på plåtar i ugnen medan en härlig doft spred sig i köket. Sedan maldes den mängd bönor som behövdes. Koka kaffe var en omständlig procedur. Tio minuters koktid krävdes, varefter det skulle sjunka. Till sist klarades det med en skvätt kallt vatten och några bitar torkat gädd- eller ålskinn (klarskinn). Kaffet var dyrt, men en älskad dryck av både gammal och ung. Undantagsgubbarna och gummorna fick varje jul ett kilo kaffe och ett kilo socker.

Traditioner

På Röda längans gavel mellan ett par massiva trästockar högt ovanför tegelpannorna hängde den gamla vällingklockan av malm. Den ringde in och ringde ut år efter år fyra gånger dagligen. Under många generationer hade den kallat till arbete och ledighet. Ett undantag skedde den 2 augusti 1914, då den klämtade hela dagen. Första världskriget hade brutit ut och hela Sverige mobiliserades.

Margareta Lindström mindes när julstöket började sista veckan i november. Hela huset, ja, alla på gården hjälptes åt. Grisen skulle slaktas och skafferier och visthusbod fylldes med kött och olika sorters korv och palt. Det städades och fejades, allt skulle vara skinande blankt.

En kväll gjorde hela familjen julgranskarameller. Vatten, socker och pepparmyntessens kokades till en tjock massa som hällades på plåtar att kallna. När den kallnat skars den i bitar. Sedan klippte man långa remsor av silkespapper i olika färger. Karamellerna lindades in och pyntades med vackra bokmärken. På julaftons förmiddag skulle de hängas i granen.

Dagen innan gick Sibbe, gårdens snickare, för att hugga granen.

Det var tradition. Den granskades noga av hela familjen, jämn och fin skulle den vara. För säkerhets skull hade Sibbe borr och extra grenar med ifall granen behövde justeras.

Näst julafton var julgransplundringarna roligast på hela året. Alla lekkamrater var bjudna, både från gården och grannfamiljerna. Man åt middag med köttbullar och potatismos, pannkakstårta och vispad grädde samt hemkokt saft. Efter maten blev det långdans genom hela huset medan patron spelade piano och barnen sjöng *Hej tomtegubbar slå i glaset* och *Räven raskar över isen*. Man hade ringlekar kring granen. Höjdpunkten var plundringen av granen och medan ljusen brann ner delade barnen på karamellerna.

Ios rättaren var det också julgransplundring. Barnen tyckte det var otroligt roligt. Där var det också jullekar och dans kring granen. Stämningen var ganska hög och texterna i julsångerna var något tillspetsade även om melodin var densamma.

Varje trettondagsafton samlades de anställda i patrons kök till julmiddag och dopp i grytan. Efter fägnaden tog smeden, som var musikalisk, fram handklaveret och både gammal som ung tog en svängom på köksgolvet.

Tekniska nyheter

En rogivande tystnad rådde nästan alltid på gården. Det var mest klappret från hästhovar och råmandet från ladugården som störde tystnaden. Något som var omtumlade för alla på gården var när lokomobilen kom bullrande över bron. Det stora åbäket på egna hjul drogs av två parhästar hem till gården och blev början till en helt ny epok inom jordbruket.

Smeden, som var tekniskt intresserad, installerade lokomobilen. Den eldades med ved och ångtrycket var så kraftigt att den drog både såg och tröskverk samtidigt. Därmed var slagtröskans tid förbi. Så småningom köptes annan maskinutrustning in: hästräfsan, självbindaren och såningsmaskinen ersatte många tunga och slitsamma arbetsmoment.

Utomhus hade maskinerna kommit för att stanna, men inomhus skedde inga förändringar på många år framåt. Enligt patron och många med honom var nog det här med nymodigheter något som många gånger bara ställde till trassel...

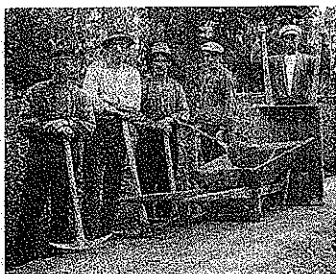
Luffare

"Stäng dörren och skjut spjället för nu kommer det en luffare" var ett vanligt yttrande när det kom landstrykare. En del var positivhållare, andra skärslipare.

Alla hade de dåligt anseende, utom en som kallades *"Kissenolingen"*. Han var bara luffare, en snäll och menlös person som inte gjorde någon förnär. Han gick från gård till gård och snälla människor gav honom mat, kläder och logi. Han berättade historier och sjöng visor med sin skrovliga röst. Ofta brukade han avsluta sin repertoar med *"Lusevisan"* som gav en bra bild av hans eget vildvuxna utseende. Den löd:

*"Lopper å löss å deras ungar de ville göra på mej ett slut
 lopper å löss å deras ungar de ville göra på mej ett slut.
 För jag har hängelöss å ja har flängelöss, å ja har baggar, å ja har
 gnet, å ja har mycket annat som ni inte vet.
 Å ja har gnidit dom mä salva å så mä sabodillfrö,
 å ja har rivit så dom ä halva
 men ta mej fanken att dom vill dö
 men ta mej fanken att dom vill dö"*.

Statarliv

Statare på säteriet
 Fotot ägs av Börje Birath

I början av 1800-talet började driften av jordbruket rationaliseras på de större egendomarna och satsningen på slakt- och mjölkdjur ökade. Det var olönsamt att lita till torparnas och frälseböndernas dagsverken. Man behövde nu en annan typ av arbetare, som lättare kunde anställas och avskedas och vars hela arbetstid kunde utnyttjas. Nya lagar hade också gjort det lättare att rekrytera folk från andra socknar.

Godsägarna började, ibland med något hårda metoder, att avhysa en del torpare och frälsebönder. I stället anställdes daglönare och statare. Ordet statare kommer av *stat* som var en naturalön, i regel bestående av ved, spannmål, mjölk och potatis. Dessutom fick stataren viss *städja* (kontantlön) och han skulle även hållas med bostad. Bostäderna var torftiga och inrymde i regel ett rum och kök i en så kallad statarlänga, som låg i nära anslutning till gården. Vissa statare fick också en liten bit jord för eget bruk.

Statare på Boxholms säteri ca 1920 Fotot ägs av Metall avd 184

Statarkontrakten gav dock en viss trygghet och möjlighet för pigor och drängar att kunna gifta sig och bilda familj. Statsystemet växte långsamt fram redan i slutet av 1700-talet, men blev som mest utbrett mellan 1870 och 1900. Störst betydelse fick det på storjordbruken i Mellansverige och i Skåne. I Norrland fanns varken statare eller gods. Statarna löd under tjänstehjonsstadgan, vilket gjorde att de blev starkt beroende av sina herrar.

Till 1858 hade arbetsgivaren laglig rätt att aga sina statare och till 1920 gällde denna rätt för pojkar upp till 18 års ålder och flickor upp till 16 års ålder. Först 1926 upphävdes den sista tjänstehjonsstadgan.

I Boxholms kommun fanns statare på flera större gods och gårdar, till exempel Flemminge herrgård, Boxholms säteri, Götevi, Ljungby, Ekeby boställe, Laggarp, Grönlund och Danskebo.

Statare i Sörbäck

Sörbäck, som var en av statarbostäderna till Boxholms säteri, inrymde fyra lägenheter. Statarna hade fri bostad, del i visthusbod och jordkällare. Dasset delades med de övriga. I staten ingick även potatis, mjöl och mjölk för hushållet.

Bostaden bestod av ett rum och kök. I köket fanns vedspis och i kammaren kakelugn. Ved ingick i staten, men var det bistra vintrar kunde det vara svårt att hålla värmen. Det var inte ovanligt att det på vintern bildades is i vattenhinken i köket under natten.

Här fanns också uthus med plats för höns och gris. Fodersäd fick man från gården. På så vis blev det lite tillskott i hushållet. Man fick kött och ägg. Ibland såldes ägg för att dryga ut hushållskassan. En liten jordbit för egen odling av potatis och grönsaker hörde också till.

*Midsommar i
Sörbäck 1930*

*Fotot ägs av
Nils Karlsson*

Det gällde för husmor att ta vara på allt för att ingen skulle behöva gå hungrig. Vid denna tid var skönhetsidealen på landsbygden annorlunda än i dag. "*Ät nu pojkar, så ni blir feta och präktiga*", är en gammal uppmaning som minner om tiden när feta bondpojkar sågs som skönheter jämfört med beniga backstugebarn och statarbarn.

Statarlivet var hårt, med långa slitsamma arbetsdagar på gården. Flyttningarna - oftast varje år - var uttryck för ett hopp om att nästa ställe skulle vara bättre. Ibland var det så, ibland inte. Tack vare Ivar Lo-Johanssons realistiska romaner och noveller och lantarbetarnas organisering dog statsystemet ut under andra världskriget.

Statare i Götevi

Vi på Krafttaget intervjuade 1999 Ivar Jakobsson, 93 år. Han började arbeta hos trädgårdsmästaren på Götviks gård (Götevi) som 14-åring. Lönen var då två kronor och 50 öre per dag. Efter nio år blev han statare. Han bodde i en av statarbostäderna i ett rum och kök. Första åren hade han, utöver naturaförmånerna, 600 kr per år. "Egen gris hade vi", berättade Ivar, "så vi behövde inte svälta". Han beklagade sig inte över sin statartid, även om arbetsdagarna kunde vara både långa och arbetsamma. Men, sa Ivar, det var ju andra tider då.

Så här såg ett av hans kontrakt ut:

LÖNEAVTAL

För kördrängen vid Götviks Gård, Karl Ivar Jakobsson
för tiden 1 november 1937 - 31 oktober 1938.

Naturaförmåner: 400 kg vete
500 kg råg
50 kg korn
500 kg blandsäd
4 liter, söt mjölk per dag
Bostad: 1 rum och kök
Potatisland: högst 15 ar
Bränsle: till husbehov

Kontant lön: Nov-mars samt okt 50 kr/mån = 300 kr
April-sept 55 kr/mån = 330 kr
Vid årets slut 40 kr
Rykt och dithörande arbeten minst 60 kr
Summa garanterad minimilön 730 kr

Övriga ersättningar: Enligt kollektivavtal

Allmänna bestämmelser: Enligt riksavtal

Ivar Jakobsson

Fotot ägs av
Per Jakobsson

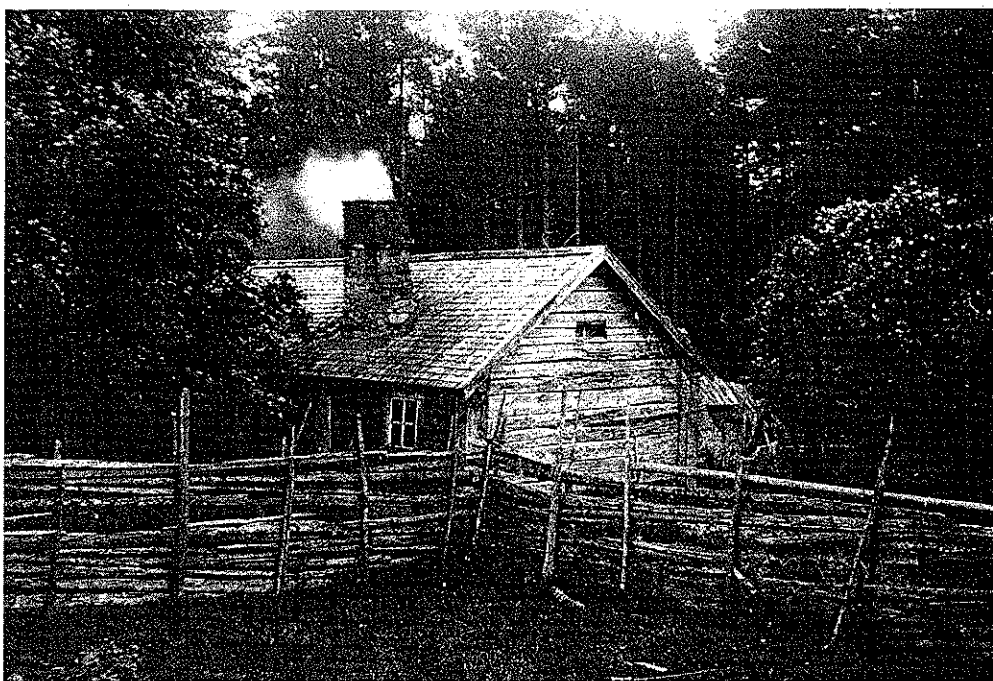
Torp och backstugor

Ute i våra marker kan man ofta träffa på gamla äppelträd, körsbärsträd och syrenbuskar. Då är det mycket troligt att det legat ett torp i närheten. Tittar man efter mer noggrant kan man säkert finna fler spår från den tid då platsen varit bebodd och brukad. Efter stugan brukar rester av stengrunden och murstocken vara synliga. I närheten kanske det finns rester av en jordkällare eller en stenmur.

I utkanten av byns uppodlade mark byggdes torp och backstugor. Skillnaden mellan torp och backstuga ligger främst i att till torpet hörde odlingsbar jord. Backstugan var endast bostad till dess innehavare.

Torpet

Torpet var ett litet jordbruk som brukades av en torpare. Han ägde inte marken utan måste betala med sin egen arbetskraft genom att göra dagsverken hos jordägaren. De stora jordbruken, säterierna och även Boxholms bruk hade stort behov av arbetskraft som täcktes upp av torparnas arbete. Torparen kunde också ha olika yrken som snickare, fiskare eller mjölnare. Även torparhustrun skulle göra dagsverken. Förutom att delta vid skördearbetet skulle hon vara med vid slakt, byk, bak, fårklippning och linberedning.

*Norsberg, Ekeby
1920-talet
Fotot ägs av
Jenny Franzén*

Backstugan

De som bodde i backstugan kallades backstugusittare. De ägde inte heller sin stuga eller marken den låg på. De försörjde sig oftast genom att vara hjälpekarlar, dagsverkare, tvättgummor, hantverkare eller liknande. Eftersom de bara hade arbete när de behövdes på gården, till exempel vid skörd eller slakt, var deras försörjning osäker. Ofta var det ont om mat och de blev undernärda.

I bästa fall hade backstugusittarna tillgång till ett litet potatis- eller kålland utanför sin stuga, för att dryga ut kosten. Ibland kunde det också finnas utrymme för några höns eller en gris.

Soldattorpet

Indelningsverket infördes vid slutet av 1600-talet. Då delades hela Sverige in i rotar av en medelstor bys storlek. Varje rote skulle hålla en soldat med stuga, mark och utrustning. Mellan regementsmötena levde han som de andra torparna men hade oftast lite högre status än de.

Varje soldattorp fick sitt eget nummer. Så snart en soldat - knekt - blev avskedad på grund av hög ålder eller stupade i främmande land, ersattes han av en ny, som inte sällan fick överta namnet. Knektnamnen följde ofta namnen på närmaste gård, varför soldaterna vid Bärback en tid hette *Bär*, en knekt vid Kvisslehult *Qwissla*, vid Tuddebo hette soldaten *Tudén* och vid Bleckenstad hette han *Bleckfeldt*.

Så gott som varje större gård eller by har haft ett knekttorp i närheten. Ibland kallades torpen vid samma namn som gården, men ganska ofta hade de helt egna namn. Exempel på det senare är *Hammarn* (Friggestorp), *Lövhamen* (Södra Timmerö), *Saxebäcken* (Skärlunda) och *Örbäcken* (Gökshult).

Soldatöden

Om några soldaters livsöden kan vi läsa i dödböckerna från Ekeby socken:

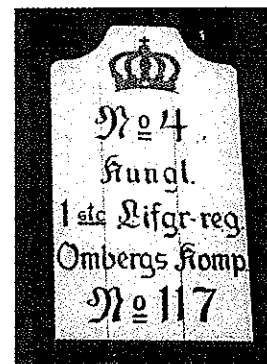
"Död 1813, 16 Nov, begravd 2 oct

Anders Boberg, född i Åsbo 1751, blef vid 20 års ålder Ryttare vid Ryckelsby, tjente till Fäderneslandets försvar under kriget 1788 till -99, så troget och väl i 29 1/2 år at han afskedad med beröm bevärdigades 1802 med underhåll.

Med sin första hustru hade han 1 son och 1 dotter, med senare hustrun Anna Johansdotter hade han inget eget Barn, men nöje af hennes son Johan Andersson.

Han har lärt egna och flera andras Barn väl läsa, samt med kläders görande ärligt försörjt sig.

Död av Utsot 62 år".

"Död 1816, 22 Dec, begr 29

Anders Wetter, född i Sörby 1750, Soldat för Andersbo rote, i Kriget mot Ryssarne 1788-90, Avskedad 1804, Döravaktare i Kyrkan 1808, Gift 1774 med pigan Greta Persdotter i Stortorp, nu en sörjande.

Med henne hade han 6 söner den ene inbränd, de andre lefvande, samt en syster. Soldathustro vid Korskillan.

Död av Bröstsjukdom 66 år"

Ytterligare en soldat, nu från Åsbo socken:

"Död 1775 den 18 August

Per Westercrans, afskedad soldat, en Gudfruchtig man och är märkeligt om honom, at han aldrig kunnat läsa i Bok; men utom! hwem christen kunde så mycket upräkna utur then H. Bibel, som han både kunde och gjorde, och som han lefvande ther efter i trone, så blefve wist? alla saliga.

Hans andlösa kropp hades till jorden d. 23, så han smakat werldens syndaelände uti 83 år."

Arrendetorp och deras namn

För arrendetorpet fick brukaren betala kontant för att få bo där och bruka jorden. Ofta bodde det hantverkare i dessa torp. Man kan ofta höra på torpnamnet vilket yrke eller syssla brukaren haft, till exempel *Kvarntorp*, *Smedstorp*, *Skräddarstugan*, *Laggartorp* eller *Svarvarhem*.

Det var också vanligt att torpet uppkallades efter den som byggt det, som till exempel *Anderstorp*, *Svenstorp*, *Svennabo* eller *Gunnarstorp*. Inte sällan kan man ana humor eller ironi hos den eller de som döpt torp eller backstugor. I Boxholmsbygden finner vi både originella och komiska namn som *Prutan*, *Motan*, *Missunnan*, *Knappla*, *Kretan*, *Sinkan*, *Skäggfällan*, *Skärselden* och *Fåfängan*. Ibland har man lånat ortnamn från andra trakter eller länder, som i fallen *Liverpool*, *Örebro*, *Uppsalatorp*, *Rom*, *Livland*, *Lybeck* eller backstugan *Betlehem*. Det finns också exempel på torp som byggts eller bebotts av invandrare: *Juthemmet*, *Finnhemmet*, *Finnarp* och *Polackarhemmet*.

Man kan ana optimismen hos de nybyggare som döpt sina nya hem till *Lyckan*, *Hoppet*, *Fridhem*, *Solhem* eller *Lugnet*. I många fall kan

man också se en strävan att ge torpet ett vackert eller ståtligt namn: *Parnassen, Eriksholm, Marielund* och *Ekenäs*. Naturen i omgivningen spelade in vid namngivningen av till exempel *Kärrstugan, Aspedalen, Blåberget* och *Madstugan*.

I vissa fall kan vi ana gamla sägner eller berättelser i torpnamnet: *Herkonastugan* - som ligger vid Herkonaliden där en *horkona* ska ha avrättats en gång och fortfarande går igen - samt *Trollhålsbygget, Sjöbruden* och *Höga Rösten*.

Trollhålsbygget
Fotot ägs av
Boxholms AB

De allra flesta torp- och backstugenumnen är dock ganska torftiga. Man har helt enkelt gett dem namn efter tillkomsten eller läget, som till exempel *Nybygget, Nylyckan, Udden, Höjden, Berget, Hästhagen, Fällan, Skogen* eller *Mossen*. Naturens vanligaste beskaffenhet låter naturligtvis också tala om sig: *Stensholm, Stenstorp, Stenabo, Stensnäs* och *Stenliden*. Torpen och backstugorna kom till under svåra tider, då jorden inte förmådde föda alla människor i trakten. Nyodling skedde för det mesta antingen genom nöd tvång eller av syskon som inte ärvde gården. Många nybyggen uppfördes också av avskedade knektar. Exempel på det sistnämnda är *Bärlangsholm, Stenebo* vid Bärback, *Ljungstorp* längs Frebyvägen och *Wigersberg* på Göstrings häradsallmänning.

Kvarnar genom historien

Så länge människan brukat jorden har hon också varit tvungen att mala säden till mjöl. Vattenkraften i Svartån och andra vattendrag har under många århundraden tagits till vara av otaliga generationer mjölnare. Vattenkvarnar har tidigare funnits vid nästan varje by eller gård utefter våra åar, och det har malts i både större och mindre skala.

I gamla tider tröskades säden med slaga innan den maldes i handkvarnar. Handkvarnen har en gammal historia. Redan år 3 000 före Kristus vet vi att människan tog flata stenar till hjälp för att sönderdela sädeskornen.

Även de människor som bodde i våra trakter under yngre stenåldern - de första jordbrukarna - hade enkla handkvarnar: De bestod av två stenplattor med en trädgren som handtag och var antagligen av en liknande typ som de handkvarnar som användes ända in i vårt århundrade. Problemet med dessa primitiva kvarnar var att mjölet blev dåligt förmalet. Det blandades dessutom upp med små stenflisor som slet ner våra förfäders tänder. På Boxholms bruksmuseum kan vi i dag se tre gamla handkvarnar från trakten.

Småbondens, torparens eller backstugusittarens familjer konsumerade förr inte så mycket brödsäd att det lönade sig att transportera det den ofta långa vägen till andras kvarnar. Då använde man hellre sin handkvarn även om resultatet blev sämre.

Skvaltkvarnar

De små enkla skvaltkvarnarna kunde drivas i minsta bäck eller å. Enligt ett gammalt talesätt kunde *skvalt* gå bara det fanns så mycket vatten som kunde rinna genom en stövel. Många mindre bäckar och åar torkade ut under sommaren, så vid dessa kunde man bara mala vår och höst. Många små skvalt kunde vara uppsatta utefter en och samma bäck, och ägarna måste alla mala på samma gång när kvarndammen öppnades.

Förr malde man gärna om natten, för man ansåg att vattnet då hade större tyngd och gjorde att arbetet gick fortare. Mjölnaren behövde inte stanna i kvarnen hela tiden, utan kunde gå hem och lägga sig några timmar. En skäppa säd tog ofta en stor del av natten att mala.

De små skvaltorna var den allra enklaste formen av mekanisk kvarn, och den skiljer sig egentligen inte mycket från handkvarnen. Vid kvarnbäckarna fanns så gott som alltid en ålkista där bönderna kunde göra goda fångster under tiden de väntade på att få sin säd mald.

Färden till kvarnen

Kvarnen var - som krogen, kyrkbacken eller gästgiveriet - en samlingsplats för våra förfäder. Skillnaden på kvarn och krog var heller inte så stor alla gånger. I gamla tingsrättsprotokoll från Göstrings och Ydre häradsrätter förekommer mer än en mjölnare som fått böta för olaga öl- eller brännvinsförsäljning.

Ofta fick man övernatta i kvarnen. De gammaldags kvarnkamrarna hade sin säregna, tunga atmosfär med doft av unket vatten, fuktigt trävirke och mjöldamm. Till det tillkom det rogivande bruset från vattnet som forsade och porlade i rännan, det monotona dunket från vattenhjulet och mullret och skrapandet från stenarnas gång i kvarnkaret, som gjorde det lätt att falla i sömn efter en hård arbetsdag.

*Kvarnen i Rickelhag, Rinna
Foto: Chris Ödman*

Sockenkvarnar

I Åsbo socknen har det funnits många kvarnar, bland annat vid Strålsnäs (Huru kvarn), Norra Kvisslehult och senare Förmo kvarn längre upp i Åsbodalen. Ryckelsby kvarn i Ekeby uppfördes på 1870-talet, men säkert fanns det redan tidigare kvarn här, där vattnet har bra fart. Detsamma gäller Öringe, där strömförhållandena är idealiska för utnyttjande av vattenkraften.

Andra platser där kvarnar legat är Kvarnfällan och Diseberg i Ekeby, Rickelhag i Rinna, Flanhult och Flaskarp i Blåvik, Stjärnesand, Lyckö, Danielshammar och Svantorpet i Malexander.

Svantorpet verkar för övrigt ha varit någon av en fristad för udda och kriminella existenser, som - får man förmoda - hade allt annat än rent mjöl i påsen. Här bodde drängen Gustav Johansson Vallin 1836-1837. Han var enligt prästen *illa känd för snatteri*. Åren 1837-1839 bodde den ogifta pigan Eva Sofia Månsdotter där. Om henne skrev prästen: *Sägs vara sjuklig. Haft 2 oäkta barn, 1 död, 1 i Rinna. Slitit ris för mjölkande av andras ko.*

Brukspatron Carl Daniel Burén, som ofta var ute och inspekterade sina vidsträckta ägor, noterade stort som smått i sin dagbok. Bland annat kan man läsa följande om olika kvarnar i bygden:

"Ena skvaltkvarnen är förfallen, men den andra i gott stånd utom stenarna, som börja bli tunna, varemot bättre stenar från andra kvarnar kunna framgent nyttjas" (Om Flanhults kvarn 26/2 1804)

"Drängen Petter från fru Buss på Lycke omtalt, att hon till sin kvarn därstädes mycket räknar på det vatten, som en karl vid namn Jan från Bergslagen sprängt uti skiljedraget mellan Somviks och Flanhults ägor strax vid sjön Älmten i ett berg, varest även bränning och brott blivit använt, till en kanal fyra alnar hög och en aln lång och bred för ett avloppsdike åt vattnets utlopp i Porsgölen och sedan till berörda kvarn." (Om Lyckö kvarn 22/6 1804)

Burén stöter även på en gammal kvinna i färd med att mala på en handkvarn. Platsen är Norra Kvisslehult i Åsbo socken:

"Vid inträdet i gården bullrade i boden, den jag öppnade och där fann en fullväxt flicka stå och betrakta en liten 87-årig blind gumma, som mahaftigt och ledigt drog och svängde kring stenen på en hemkvarn. Jag låddes bry henne för det hon gjorde ingrepp i mjölnaren Hellströms rättigheter.

"Ingen kan förmena mig", svarade hon, "att mala husbehovsgryn". Med tillfrågan: "Vem är ni?" Jag upplöste spörsmålet med goda ord samt ett 4-skillingsstycke åt henne och ett 2 dito åt unga vakterskan." (6/7 1811)

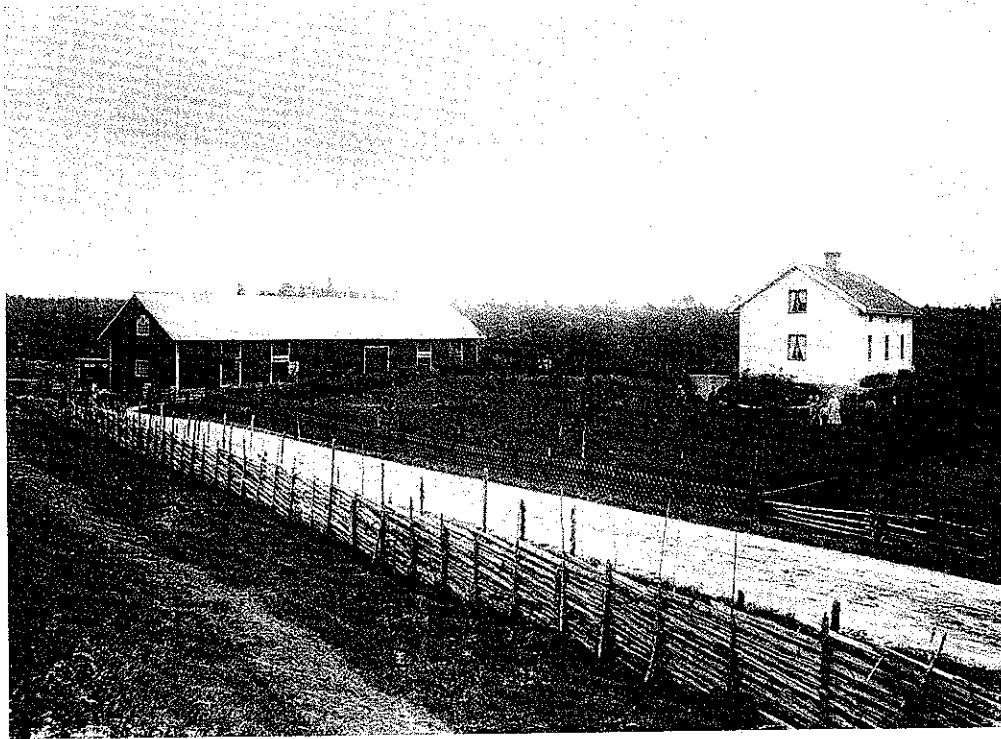
Mjölnaren och hans liv

Att vara mjölnare eller mjölnardräng var ett slitsamt arbete. Arbetsdagen kunde bli både tolv och 20 timmar per dygn under den brådeste tiden, som var vintern. Lärlingens eller drängens skift började ofta klockan sex på morgonen och fortsatte till halv fyra på

eftermiddagen, då mjölnaren själv övertog vakten tills nästa skift började klockan sex på morgonen. Från den effektiva arbetstiden gick fem raster bort: tre för mat och två för kaffe, tillsammans två timmar ledig tid.

Årslönen var en kontant summa samt logi, kost och tvätt. Förhållandet mellan husbonden och den anställde var för det mesta gott: Lärlingen betraktades i regel som en medlem i familjen.

Höst och vår kunde sockenborna mala sin säd i någon av socken-kvarnarna men vintertid måste de oftast åka till Mjölby. I slutet av februari 1837 körde gifte drängen Lars Tränk, 31 år, från Fjättnunna ett lass mäld till Mjölby. I mörkret körde han rakt i ett djupt dike, fick vagnen med den tunga lasten över sig och omkom. Lika illa gick det i juli 1840 för 59-årige Johannes Persson från Däckstugan under Övre Andersbo. När han skulle ro hem sin mäld från Tranås kvarn drunknade han i Sommen.

*Landsvägen vid
Rävtomta,
Åsbo socken
Fotot ägs av H Sällberg*

Det var inte bara transporterna som kunde vara riskabla. I oktober 1825 blev mjölnardrängen Gustaf Persson Hallgren, 20 år, ihjälmalen i Boxholms kvarn. En mjölnare från torpet Sågen i Malexander, den 60-årige Nils Andersson, blev i oktober 1816 krossad till döds i en kvarn, sannolikt vid Stjärnesand.

Gropa kvarn

Boxholms kvarn byggdes 1777 på torpet Gropens ägor i Åsbo socken. Detta var dock inte den första kvarnen på platsen. År 1698 beskrevs en kvarn på samma plats som en hjulkvarn med tre par stenar som var *väl uppbyggd vid Svartåns rinning från sjön Sommen*.

Lindorm Ribbing på Boxholm bytte 1612 till sig torpet Gropen för ett halvt lispund smör (4 1/2 kg). Det fanns redan vid denna tid två kvarnar längs ån, en i Gropen och en strax nedströms vid Bredgård. Båda fanns kvar ännu 1760. Enligt mantalslängden från 1750 var Bredgårdskvarn en mindre kvarn med två par stenar. Den gick höst och vår och sköttes av mjölnaren och hans hustru samt en dräng. År 1776 var den utrustad med tre par stenar och gick hela året. Bredgårdskvarnen ligger dock sedan länge i ruiner.

Vid 1770-talets mitt revs den gamla kvarnen, och i dess ställe byggdes på samma plats en ny med sex par stenar, som fick samma namn - Gropa kvarn. Byggmästare var *Kiähl Lind*, som också blev den nya kvarnens förste mjölnare. Lind var född 1728 i Sidensjö, Västernorrlands län. Han kom i november 1772 med sin familj och gamla mor till Åsbo såsom byggmästare och mjölnare vid Boxholms bruk. I mars 1783 flyttade familjen vidare till Ekeby.

Villkor för mjölnaren

Ett arrendekontrakt från 1783 för Boxholms bruks kvarn mellan Carl Daniel Burén och mjölnaren Nils Nilsson Ekelund innehöll bland annat följande paragrafer:

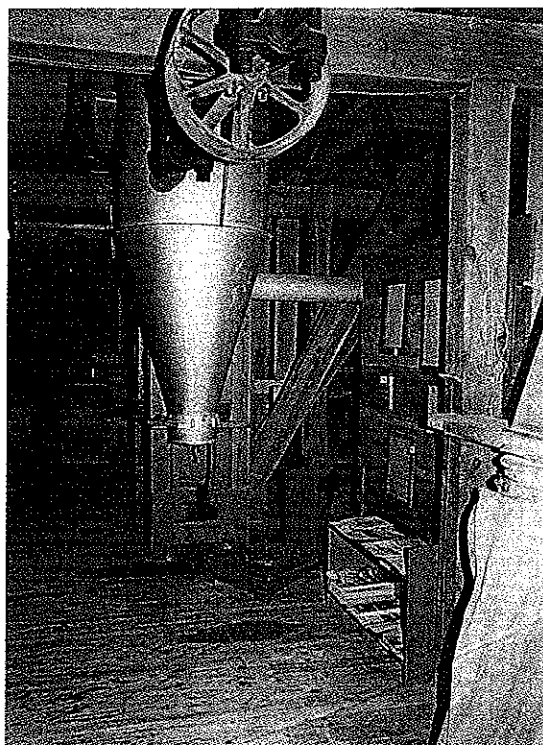
"1° uti skatt gifwer Mölnaren årligen siuttio tunnor råg, tiuge tunnor korn, och tio tunnor blandkorn, som gör tilsammans Etthundra tunnor, uti ren och stri säd..."

"5° Mölnaren skall ock umgåsa beskiedeligt och wänligt med folket som til qwarnen ankomma, och wara dem behielpelig uti alt; och då wattenbrist eller andra omständigheter inträffa som hindra alla sex stenparens gång, at då mina underhafwande hammares åboar och öfriga folcket här och wid Bruket först och främst framför någon främmande utom godset få mala, och det i ordning som de till qwarnen ankomma."

Först till kvarn fick alltså först mala, precis som i det gamla ordspråket. Carl Daniel Burén - som var en patron som tänkte på allt - såg också till att reglera vad som skulle hända med den ox- och hästspilling som hamnade på marken medan ekipagen väntade utanför kvarnen:

*"80 All giödseln som faller wid
qvarnen förbehåller jag mig til
mina åker gården emot
betalning af en Sk. Lasset."*

*Interiör från kvarnen
i Boxholm
Foto: Birgitta Ögnelooh*

Slutet för kvarnrörelsen i Boxholm

Boxholms kvarn slog igen för gott årsskiftet 1968-1969. Östgöta Correspondenten berättade i samband med detta att kvarnen en gång var Sveriges modernaste och levererade mjöl till platser i hela landet. Man köpte råg från Ryssland som fraktades till Boxholm med järnväg, och hästdragna vagnar gick i skytteltrafik mellan stationen och kvarnen. Boxholms kvarn var också en gång en av Sveriges största. Det påstods, enligt en av de sista mjölnarna, att kvarnen skänktes till Boxholms bruk 1872 med förbehåll att den alltid skulle vara i drift. Nu blev det inte så, men den gamla byggnaden spelar ändå en viktig roll i det nutida Boxholm - sedan 1987 har den fungerat som bruksmuseum.

Grunden till Bruksmuséet lades av eldsjälén Carl Stenqvist, som räddade många föremål från att skrotas eller eldas upp genom åren. För varje år som går utvecklas och förändras muséet. Nya unika föremål tillkommer, aktiviteter och nya utställningar anordnas.

Det finns i dag inte många kvarnbyggnader från 1700-talet kvar i landet, men i Boxholm är det full aktivitet i den gamla kvarnen. Alla maskiner bevarades, vilket gör det möjligt att mala än i dag.

Detta sker vid större samlingar, och man imponeras då av de stora stenarna, som mal säden förvånansvärt tyst. Sedan 1998 firas *Bruksfallets dag* i augusti. Då släpps vattnet på i strömrännan utanför Bruksmuséet, och kvarnhjulsracet nerför forsen startas. Små numrerade "kvarnhjul" släpps ut i forsen och de som först kommer i mål vinner pris.

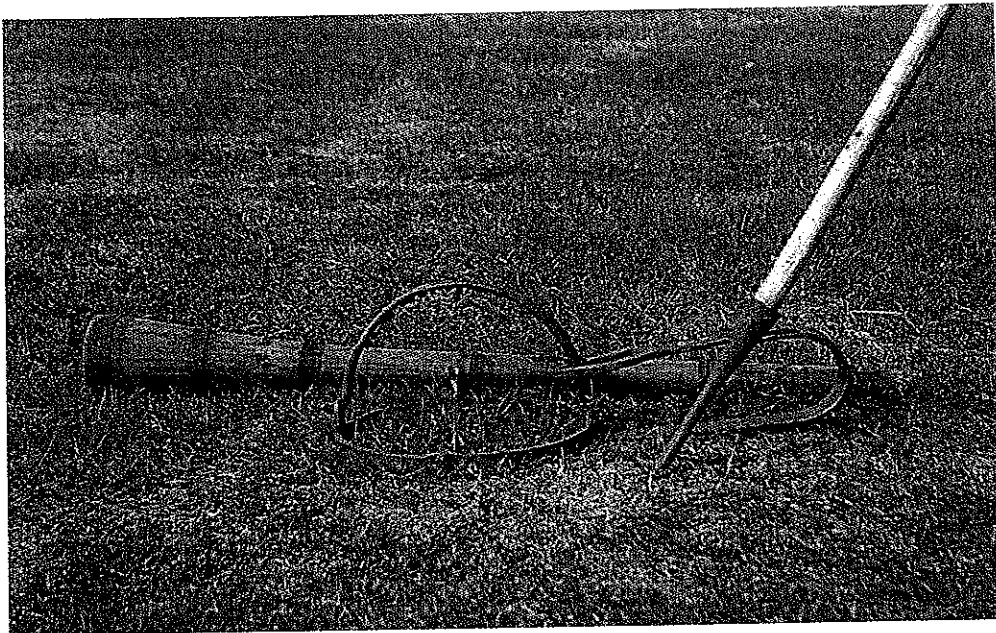
Andra aktiviteter som årligen äger rum är klippspikstillverkning, föreläsningar och olika utställningar. Under Bernt Mattssons ledning har muséet genomgått stora förändringar i positiv riktning, och ur Carl Stenqvists idoga samlande har en av våra främsta turistattraktioner vuxit fram.

Vargproblemet

Under 1800-talets början fanns det mycket gott om varg i hela Sverige. Mellan åren 1827 och 1839 dödades i snitt 520 vargar per år och mellan 1856 och 1860 dödades 174 vargar per år. Vargbeståndet var då så stort att det sågs som ett problem. Kanske är det från den här tiden uttrycket *vargavinter* härstammar?

Många bönder fick sin boskap sönderriven och uppäten. Därför var det vanligt att man i bygderna ordnade vargskall. På sockenstämorna fattades beslut om vargjakt, rovdjurskassor och skottpengar. För varje fälld varg utgick en viss belöning. Inom varje socken utsågs en skallfogde som avgjorde när jakten skulle ske och hur mycket folk som behövdes. Allmogen var skyldig att delta i skalljakterna och bönderna hade skyldighet att hålla vargnät och andra redskap. Ofta gick hela socknen man ur huse, ibland beordrades även kvinnorna att delta i vargskallen.

Man satte upp stränga regler för jakten men trots detta var det si och så med åttlydnaden. På sockenstämman i Malexander den 17 maj 1814 klagades det på att en del hemman helt saknade vargnät och att många kom till jakten med trasiga nät. Stämman beslutade att felen måste åtgärdas till nästa Olsmässa, att Norra Ekeberg skulle hålla med vargtrumma och att böterna för *utevaro* från skallgång skulle vara åtta skilling banco. Vid stämman den 29 september 1816 fick ägaren till Ivranäs böta två riksdaler banco för att han saknade vargnät. Samtidigt beslutade man att varje hemman skulle ha med sig nät, två gistor (torkställning för nät) och ett spjut med alnslång järnspets. Böterna för den som uteblev från jakten höjdes drastiskt

Fångstredskap
Foto: Chris Ödman

till en riksdaler, och samma summa kostade det om man gick ifrån sitt pass, förde oljud, visade olydnad eller rökte tobak.

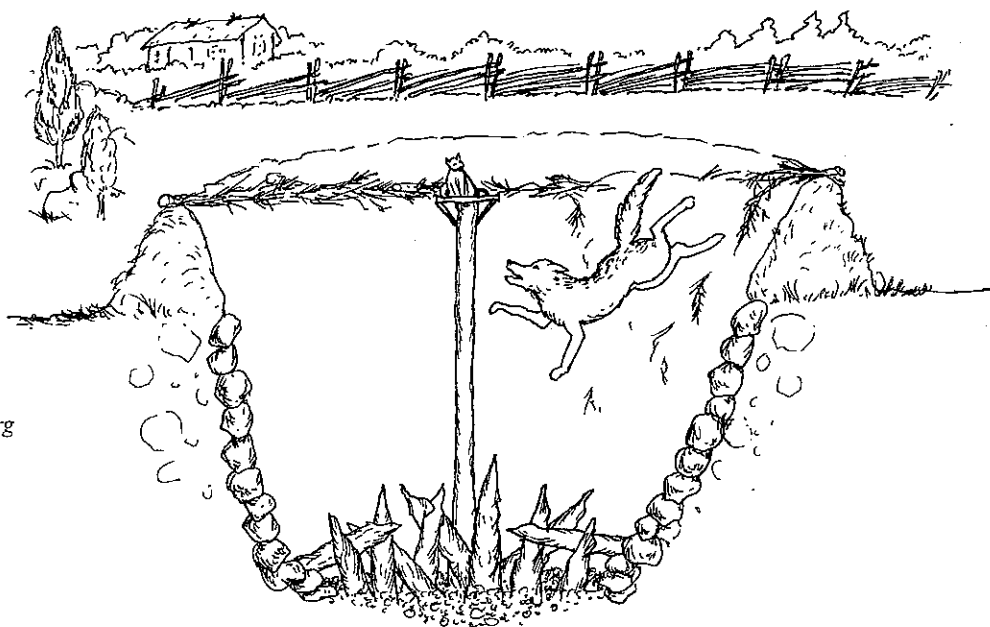
Ett bra sätt att fånga in vargen, var att gräva en så kallad varggrop till ett djup av ungefär tre meter och en övre vidd av fyra meter. I gropens mitt fästes en påle. För att lura ner vargen övertäcktes hålet med löst lagda grenar och på pålens övre ända fästes ett levande bete. När vargen försökte fånga betet störtade den ner och dödades. Varggropar gjordes inte bara till skallgångarna, utan även enskilda personer ute i gårdarna grävde gropar för att fånga in vargen.

I Malexander beslutade sockenstämman den 18 maj 1819 att hösten därpå låta bygga en *varghage* för att befolkningen skulle slippa gå skallgång så ofta. En varghage byggde på samma princip som varggropen - den kan sägas vara en uppbyggd varggrop som vargen föll ner i. Byggandet drog ut på tiden, och i november 1822 kom frågan upp på nytt. Patron på Enshult skulle ansvara för bygget som skulle ske på en plats som kallades Pukeloa. Församlingen fick ta skog på stället mot betalning och varje hushåll skulle bidra med två dagsverken mot en riksdaler banco i vite.

I december 1823 beslutade stämman att den som skötte varghagen (reparerade den, såg till den och skaffade lockmat) skulle avlönas med fyra skilling riksgälds från varje skallgångsskyldig person. Insamlingen av dessa medel gick mycket dåligt, varför stämman i oktober året därpå tvingades hota med lagsökning av alla de som

ännu inte betalat sin del. År 1826 slarvades det fortfarande med betalningen, så stämman beslutade att de som inte betalat till nyåret skulle betala dubbelt.

Med 1864 års jaktstadga upphävdes allmogens skyldighet att delta i skalljakter, och efter 1870 fanns inte mycket varg kvar i södra Sverige. I Norrland var vargbeståndet fortfarande ganska stort, men vargbeståndet fortsatte att minska och 1966 fridlystes vargen.

Varggrop
Illustration: AC Hallenberg

I dag lär det i Sverige och Norge finnas sex vargflockar, som består av 55-75 vargar. En flocks revir kan vara tio kvadratkilometer stort. Vargen kan i vilt tillstånd bli upp till nio år gammal. Uppgifter om ensamvargar som passerat Östergötland - säkerligen också genom vår kommun - har blivit allt vanligare på senare år. Vargen är tillbaka, och med den vargskräcken som grundades under det tidiga 1800-talet.

I våra sockenstämmoprotokoll och nertecknade bygdehistoria finns många berättelser om vargjakt.

I sockenstämmoprotokoll från Rinna och Ekeby år 1800 framgår att man för varje fälld fullvuxen varg fick fyra riksdaler och för en vargunge en riksdaler i skottpengar. Dessutom kunde skinnen säljas för fem riksdaler eller kanske ännu mer. I Rinna sköts enligt sägen den sista vargen 1867.

En bonde i Ekeby lär ha kommit på ett sätt att skydda sina djur mot varg. Eftersom vargen skydde en del lukter, gnedts vissa partier av djuren in med en speciell salva, när de släpptes ut på bete. Receptet lydde som följer:

"Då kreaturen om våren eller vid sommarens början utsläppas på bete, smörjas de i ljumskarna och under buken, på det av smörjan icke av regna må för hastigt bortsköljas, med en blandning av följande proportion:

Ett stop stark och god ryssolja, 1/2 skålpund finstött bergkrut, 1/8 dels svavel och litet järnrost utgöra salvans beståndsdelar. Smörjningen förnyas på kreaturen då lukten försvinner."

I Ekeby fångades den sista vargen i grop vid Hester 1854. Den fångades av Carl Johan Nilsson, bosatt i torpet Lyckan på Sandlidens ägor. I nämndeman Gustav Anderssons närvaro, skar han av ett öra samt en bit av skinnet, som han sedan visade upp för sockenstämmans ledamöter och fick därmed sin belöning.

Sista fångsten av varg i Åsbo socken redovisas i protokoll från den 30 november 1856. Hemmansägaren, Carl Johan Bolling i Hultekil, uppvisade skinnet efter en gammal varghane, vilken han den 21 november fångat i grop.

Amerikaemigrationen

Från 1830-1930 flyttade cirka 1,3 miljoner människor från Sverige till Amerika. En tiondel återvände hem. Tack vare att prästerna i varje församling bokfört de utflyttade kan vi följa vissa människöden.

Under 1800-talet och början av 1900-talet skedde en stor folkökning på grund av höga födelsetal och minskad dödlighet. Enligt Tegnér berodde det på freden, "potäterna" och vaccinet.

Den största befolkningen fanns på landsbygden och utgjordes av de så kallade obesuttna. De var torpare, statare, backstugusittare, pigor, drängar och inhysejon. Alla arbetade inom jordbruket men utan att äga någon jord. Deras enda möjlighet att få det bättre eller en annan tillvaro var att flytta. I början av 1800-talet var det framför allt Amerika man började drömma om, senare kom även inflyttningen till städerna.

*Skylt som har funnits
på väggen i Skvathult,
Åsbo socken
Foto: Wera Lövgren*

Amerika målades ut som det förlovade landet där alla kunde bli rika och finna sin lycka. Där fanns politisk och religiös frihet.

Den bästa reklamen för utvandringen var de brev som anhöriga skickade hem. Där beskrev de hur mycket bättre det var i det nya landet. Rederiagenterna i Amerika bjöd gärna på porto om man beskrev Amerikas fördelar.

Ytterligare en faktor som påverkade massutvandringen var de många agenter som organiserade resorna. Agenterna samarbetade med ett eller flera emigrantredier. Ett kontor fanns i Tranås där Daniel Asproth var agent. Han i sin tur hade 22 underagenter ute i bygderna. Det kunde vara lärare, handlande eller militärer. Asproth tjänade mellan fem till tio riksdaler för varje emigrantkontrakt han skrev. Agenterna lockade med broschyrer och skyltar sattes upp ute i byarna.

En stor dragkraft hade också den så kallade "homestead-jorden". De som ville bli amerikanska medborgare fick gratis 160 acres (65 hektar) jord med full äganderätt, om man brukade och bebodde området i fem år. Det var säkert en avgörande faktor att många egendomslösa beslutade sig för att utvandra. Även som lantarbetare hade man en lön som var tre gånger högre än i Sverige.

Från våra socknar i Boxholms kommun har många människor utvandrat. De flesta svenskar som inte bosatte sig i storstäderna, hamnade i området kring Minnesota och Illinois. Än i dag är det många familjer som har kontakt med sina släktingar i USA, men de flesta lämnade Boxholmsbygden bakom sig för gott.

Utvandringen från våra socknar

Utvandringen från våra socknar				
Socken	Mellan åren	Antal personer	Högst år	Antal personer
Ekeby	1833 - 1930	1672	1881	108
Blåvik	1877 - 1930	109	1882	16
Malexander	1834 - 1930*	106	1852	12
Rinna	1831 - 1930	520	1881	47
Åsbo	1839 - 1930	913	1869	58

*Uttflyttningslängd 1861-1894 och husförhörlängd 1861-1890 förstörd vid brand. Uppgifter saknas.

Orsakerna till att man valde att lämna Sverige kunde vara många. Om man var fattig eller kommit i klammeri med lagen kunde amerikaresan vara sista utvägen. Så var det för pigan Maria Helena Jakobsdotter Kato från Åsbo socken.

I torpet Berglund på Sandviks ägor föddes den 9 februari 1829 ett flickebarn som fick namnet Maja Lena. Hon växte upp med sina föräldrar Jacob Kato och Maria Larsdotter. Som hos många andra fattiga blev det ett antal flyttningar under hennes barndom, bland annat till Kulan på Kvarnkulla ägor och senare till Grindstugan i Björke där fadern skrevs som inhysesman.

När Maja Lena var 17 år tog hon tjänst som piga hos en torpare i Grönlund och sedan hos en annan torpare som hette Peter Andersson i Gölen, också på Grönlunds ägor. Där blev frestelsen för stor och hon stal *"en Cambridgeduk och ett pund grå ull"*.

Sedan tillbringade hon två och ett halvt år hos sin faster Carin och hennes man Olof Wiberg i Lindhult där hon skulle fostras. Detta lyckades inget vidare och vid flyttningstiden för tjänstejon, natten mellan den 16 och 17 februari, stal hon från sina släktingar och en änka som också bodde i Lindhult. Det hon kom över var en *"klädning, schawl, förkläde, wadmalsbyxor, skjortor och 4 beredda pälsskinn"*.

För detta häktades hon i mars 1850 och blev rannsakad inför Göstrings Häradsrätt i Hogstad. Straffet blev böter men eftersom hon saknade tillgångar fick hon istället *"tolf dagars fängelse wid"*

Maja Lena Kato

Illustration: Henrik Staf

watten och bröd, samt dessförutom en söndag stå uppenbar kyrkoplikt i Åsbo sockens kyrka”.

Maja Lena kunde inte sluta den bana hon inlett utan fortsatte att stjäla och blev vid ytterligare två tillfällen dömd till fängelsestraff. Först till 17 dagar på vatten och bröd i Linköping samt kyrkoplikt, och sedan nio dagars fängelse och tre års *”tuktans arbete å Norra straffängelset i Stockholm”*.

I maj 1855 är hon på nytt anklagad för stöld men blir frikänd och i prästbeskedet skriver prästen Borre att hon *”läser nu mera klenk innantill, har någorlunda hjälplig Christendomskunskap”* och i vitsordet från tukthuset på Norrmalm står att läsa att hon uppfört sig mindre väl.

Den 15 december 1855 var det åter dags för rannsaking. Denna gång hade hon stulit en säck innehållande fem pund kött, fyra stycken köttkorvar och en halv kanna ärtor i en olåst bod hos bonden Johannes Person i Sandvik.

Domen blev livstids straffarbete.

I fängelset i Linköping födde Maja Lena 1856 sonen Carl Johan. På fattigkassans bekostnad uppfostrades han i Gatan på Näsby ägor. Pojken blev bara något år gammal, han avled av slag.

När Maja Lena var stark nog efter förlossningen flyttades hon till straffängelset i Norrköping. Vid ett tillfälle under fängelsevistelsen fick hon sitta i ljuscell för vanvördigt beteende. Hon hade under svordom kastat en bibel i golvet.

Den 31 mars 1870 blev Maja Lena benådad av kung Carl XV. För att få en nådeansökan beviljad måste någon försäkra att ta hand om fången. En fabriksmästare F.A Herfurth i Norrköping hade lovat att ta Maja Lena i tjänst. Samma dag som hon frigavs, reste hon till Göteborg för att därifrån fortsätta till Amerika. Hon hade tidigare skickat 195 riksdaler som betalning för Amerikabiljetten. Vid frigivningen hade hon en reskassa på tre riksdaler och 21 shilling.

Fabriksmästaren i Norrköping var inget annat än en agent som sålde biljetter till Amerika.

Vi får hoppas att det öppnades nya möjligheter för åsboflickan Maja Lena i det nya landet.

Pengar till biljetten

Hur kunde dessa fattiga människor spara ihop till en Amerika-biljett?

För många tog det flera år att spara tillräckligt med pengar. Kanske sålde man alla sina ägodelar för att kunna resa över Atlanten. Oftast åkte bara en i familjen för att senare sända pengar till överfarten för den återstående familjen.

En man från Boxholm lyckades "spela sig över" med sin fiol. Han reste 1909 med M/S Kungsholmen och genom att underhålla passagerarna behövde han inte betala för biljetten. Livet i Amerika var hårt och han försörjde sig med dikesgrävning och lantarbete. Vår speleman återvände till Sverige och med sig hade han en ny repertoar med bland annat squaredancemusik.

Från Emmaus till Chicago

Emmaus kallades ett bönhus uppfört vid Bötingsfors i Åsbo. Där hade en liten friförsamling sin verksamhet i mitten av 1800-talet. Här samlades folk från bygden för att hålla gudstjänst men också för att höra de senaste nyheterna från Amerika. Med jämna mellanrum lästes de brev som kommit från utvandrade sockenbor och släktingar. De flesta beskrev det nya landet i positiva ordalag och säkert var det många som gick hem från mötet med funderingar på att ta det stora steget att flytta.

Föreståndare för Emmausförsamlingen var torparen och skräddaren Carl Petter Kindblom. Prosten Claes Borre såg inte med blida ögon på hur många av hans sockenbor drogs med i Emmausförsamlingen. Han kallade till sig Carl Petter och gjorde klart för honom att det fick inte förekomma något slags sekteri eller avfall från kyrkans heliga lära. Prosten påminde också om att det fanns både straffstock och spöstraff.

Carl Petter och hans fru Christina Charlotta brukade torpet Bosmarkstorp under Strålsnäs säteri. För att dryga ut kassan arbetade han på nätterna med att sy pälskläder. Åren 1867 och 1868 var svåra, och på våren 1869 började Carl Petter diskutera med sin syster och svåger i Änghemmet om att resa till Amerika. Svågern Claes Hallgren hjälpte Carl Petter att skriva till ett rederiföretag i Göteborg för att beställa biljetter. Snart kom svar från rederiet att

en båt skulle avgå från Göteborg ett par dagar efter den första kanalbåten på Göta kanal anlänt. Biljettpriset var 132 1/2 riksdaler banco per styck och de resande skulle själva stå för kost och liggbädd. Carl Petter skulle stå för kostnaderna för sig och sin syster Emilia. Hustruns biljett skulle svärfadern betala. Biljetterna kom som värdepost till bergmästare Sjögren på Strålsnäs säteri.

Nu började en tid för familjen Kindblom att försöka sälja sina tillhörigheter, allt från sängkläder och husdjur till den högt värderade handsymaskinen. När de sålt allt de ägde hade de fått in 250 riksdaler. Det fattades 15 riksdaler, men Carl Petter tänkte, att resterande summa skulle nog hans husbonde bidra med för allt arbete han lagt ner på torpet. Han gick för att hämta de beställda biljetterna, men fick kalla handen av bergmästare Sjögren och gick tomhänt därifrån.

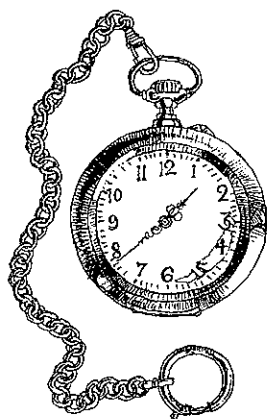

Illustration: Henrik Staf

På gården utanför arbetade ett timmermanslag med att bygga ett magasin. Carl Petter berättade om sina svårigheter och frågade om inte någon ville köpa hans fickklocka. Timmermännen skramlade ihop de mynt de hade och inhandlade tillsammans klockan från Carl Petter. Nu kunde han åter gå in till Sjögren och uträtta sitt ärende.

Samma kväll på en sammankomst i Emmaus, visade han upp biljetterna till allmän beskådan. Så måste Carl Petter åter besöka prosten för att få ett flyttningsbetyg. Han underströk att han tänkte resa till Amerikas förenta stater och prosten lär då ha svarat att det bästa vore om han tog med sig hela Emmausförsamlingen så det blev lugnt i Åsbo.

Nu återstod bara ett problem. Varifrån skulle man få reskosten som skulle räcka hela resan? Nu visade medlemmarna i Emmaus att de ställde upp för varandra. Torkat fläsk, rökt fårbog, torrt bröd och skorpar samlades ihop till familjen Kindblom. Kvällen före avresan ordnades fest i Emmaus och i gryningen åkte två hästskjutsar med familjen Kindblom till Vadstena. Vännerna följde ekipaget ända till Ekeby kyrka där de skildes från sina trosvänner.

Väl framme i det nya landet träffade de likasinnade och bosatte sig utanför Chicago.

År 1925 kom en son till Carl Petter Kindblom på besök till Åsbo. Han berättade att fadern uppnådde en aktad ställning och att barnen fått god utbildning. Själv var han delägare i en advokatfirma.

Nybyggarna från Abbetorp

Nästa emigrantöde kommer från Abbetorp i Rinna.

År 1883 bestämde sig Johan Alfred Karlsson att ta med sig sin familj, bestående av hustrun Klara Matilda och barnen Hulda, Carl och Judith, över Atlanten och börja på nytt. Även om man kanske inte var helt övertygad om de historier som gick om Amerika, gav det ett gyllene skimmer åt det nya landet. *Där kom det stekta sparvar flygande genom luften, färdigstekta grisar sprang omkring med kniv och gaffel instuckna i ryggen och ropade "skär och ät, skär och ät". På korna var det bara att öppna en lucka och låta mjölken rinna ur.*

Även denna familj var drabbad av de dåliga tiderna och religionsförtrycket. De var troende baptister och hade därför inte döpt det yngsta barnet i statskyrkan. När Johan begärde flyttbetyg för sig och sin familj vägrade prästen att skriva ut ett. Efter mycket om och men fick de sina intyg och skjutsades med hästar till järnvägsstationen i Sommen. Därifrån for de med tåg till Malmö där de fick vänta i två dagar på den hjulångare, som skulle ta dem över till Köpenhamn. Malmö var en stor stad med ett myller av olika människor. När de hämtat sina biljetter och pass skrev Johan ett brev hem till sin farbror och talade om att allt gått bra så här långt.

Innan avresan från Rinna köptes en stor korg av en granne att förvara all proviant i. De hade fått information om att de under resan kunde laga varm mat på båten. För att unna sig något extra packade mor Klara ner kaffepannan och en burk med riktigt kaffe, hemma drack man vanligtvis bara kaffe på söndagarna och vid högtidliga tillfällen. Även en kanna med konserverad grädde togs med.

Så fortsatte resan till Köpenhamn. Efter några dagars omlastning var de äntligen på båten som skulle ta dem över Atlanten. De reste med Thingvalla Line. Reklamen lovade ett förstklassigt passagerarfartyg, men snart märktes att det var ett ombyggt gammalt lastfartyg. Under resan gick rykten att det läckte in vatten och att

Illustration: Henrik Staf

flera rörledningarna gått sönder. Många passagerare var rädda att de inte skulle komma fram till New York.

Överfarten tog nästan tre veckor och under tiden delade man utrymme med många människor. Det var svårt att få en lugn stund. De som bodde närmast familjen Karlsson var ett par danska glasblåsare. De spelade fiol och horn. När ytterligare en dansk violinist dök upp blev det snart dans uppe på däck. Familjen kunde inte låta bli att förfasa sig över de ogudaktiga danskarna. Bland de svenska medresenärerna fanns många religiösa samt ett par predikanter.

De anlände till New York den 22 april 1883 och registrerades hos invandrarmyndigheten. Sedan fortsatte resan till Buffalo i närheten av Chicago.

Att lära sig ett helt nytt språk var inte så lätt. Den första meningen Johan lärde sig på engelska var: "Kan du ge mig arbete?". Snart upptäckte familjen att alla berättelser om det förlovade landet inte var något annat än propaganda.

Familjen drog vidare till Bismarck i Dakotaterritoriet. Johan skulle försöka hitta en granne vid namn Engdahl, som emigrerat något år tidigare. Efter en tids sökande hittade han Engdahl, som hjälpte Johan att välja ut ett stycke homestead-jord. Nu bodde familjen i ett hyrt rum i Saint-Paul med allt sitt bohag och inköpta förnödenheter. Det var svårt att få arbete men Johan lyckades dra sig fram på diverse byggnads- och jordbruksarbete. De hade också fått tillökning i familjen. Den 19 september föddes dottern Esther.

På sommaren 1883 byggde Johan ett litet hus på sin jord och familjen kunde flytta dit. Man fick ta tillvara det som fanns att tillgå på prärien. Hus kunde byggas av nästan vad som helst; sten, grästuvor, pålar och halm. Jord lades både på golv och tak. Till sina snickerier behövde Johan köpa verktyg. En man som skulle flytta från området, erbjöd honom att köpa hans verktyg till ett bra pris. Johan antog förslaget och betalade. Dagen efter kom en man till honom och hävdade att det var hans verktyg, som den andre mannen bara fått låna. För att få behålla verktygen måste Johan betala dem en gång till.

I skördetider arbetade Johan hos en granne som ägde ett stort jordbruk med två självbindare, något som ännu inte förekom i Sverige. Johan tyckte det fanns fantastiska uppfinningar i det nya landet.

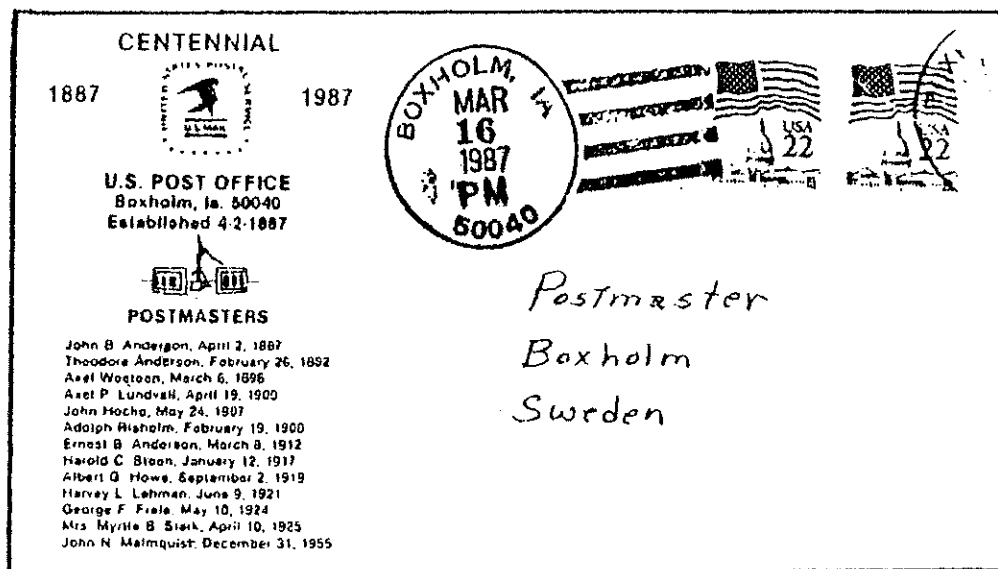
Vid lunchtid blev Johan bjuden på mat av bondens fru. Till efterrätt serverades glass, det hade Johan aldrig ätit. Han tyckte det var en hemsk upplevelse och åt aldrig mera glass i hela sitt liv.

Med tiden införskaffades ett par oxar och en ko. Boskapen måste hållas bunden för att inte komma bort på vidderna. På vintrarna drabbades de av svåra snöstormar och på somrarna var präriebränderna ett stort problem.

De kämpade tappert vidare och bygderna odlades upp och befolkades. De flesta invandrare i detta område var skandinaver. Inom ett par år hade man byggt en skola, där barnen fick lära sig engelska.

Boxholm i Iowa

Ja, det finns faktiskt en ort som heter Boxholm i USA. Det är tack vare en man som hette John B Andersson. Han föddes som Johan, i Ugglehult den 11 mars 1837. Han lämnade så småningom Sverige och grundade ett Boxholm i Iowa. År 1887 blev han dess förste postmästare. Efter hans död tog sonen över yrket.

När postkontoret i Iowa firade 100-årsjubileum 1987, kom ett brev från postmästaren i Boxholm, Iowa till postmästaren i Boxholm, Sverige.

Boxholm har idag ett par hundra invånare och ligger mitt i ett stort jordbruksdistrikt. Där finns en skola, två kyrkor, post och bank och många talar fortfarande det svenska språket.

Lärarinnan vid Buffelstupet

År 1905 utvandrade trettonåriga Mia och hennes tjugoåriga bror John, till Amerika från gården Långsten i Rinna. Mia, eller May Vontver som blev hennes nya namn, har skrivit två böcker om sin barndom och sitt liv i det nya landet. Efter sina studier arbetade hon som lärarinna ute på prärien, hon blev homestead-ägare och mycket annat. Läs vidare om hennes fantastiska liv i "Utvandrarna till Nebraska" och "Lärarinnan vid Buffelstupet".

Ur statistikrapporterna till Tabellverket

Redan 1749 grundades Tabellverket, som var världens första statliga statistikbyrå. Verket finns kvar än i dag, men nu under namnet Statistiska Centralbyrån. Tack vare de årliga rapporterna som varje sockenpräst måste fylla i och skicka in till Tabellverket, har Sverige världens äldsta och bästa befolkningsstatistik. För Boxholms del finns statistiska årsrapporter för alla församlingar utom Malexander. Vi har valt några exempel ur det rika materialet för att visa vilken information man kan hämta ur de årliga rapporterna.

Från Ekeby rapporterades 1752 att 50 barn fötts och 29 personer dött under året. Dödsorsaker var koppor och mässling i sju fall; bröstsjuka och lungsot fem; håll och styng ett; rosen, podager eller skörbjugg ett; kallbrand eller kräftan ett; slag, stickfluss eller bråddöd två; ålderdom och bräcklighet två; okänd barnsjuka sju; kvävda av ammor eller mödrar två samt mördade en. Den mördade var en torpare vid namn Måns Hindriksson från Grindtorpet, som *blef af sin styfson drängen Mårten Månsson ihjälskuten och med bössan och stenar ömkeligen mördad och hanterad.*

I rapporterna skulle prästen uppge om några speciella sjukdomar eller farsoter hade grasserat under året. Från Rinna rapporterades 1772 att *en hetsig sjukdom med swår andtäppa har wid årets slut warit mycket gångbar, ehuru wäl icke så många därigenom aflidit.* Året efter härjade rötfeber vid början av året, och *Rödsoten emot slutet som ännu inte fullkoml. afstadnat.*

Somliga år skrev prästen fylliga rapporter vid sidan av befolkningsstatistiken. Från Ekeby berättas 1788 att *träгна snöfall med yrväder gjorde svåraste väglag i Februarii och Martii månader.*

Våren kom sent och med starka öfversvämningar af snövatten, som dock i denna Församling ej gjorde märkelig skada. Försommaren var så torr at gräs och vårsäd mycket aftynade. Rågen hade ifrån blomningstiden tjänligaste väderlek, och vardt ovanligen gifvande. Foderbrist öfverklagades alt ifrån bergningstiden.

Vintren börjades i slutet af November, och kölden var de sista tre veckorna i året nästan odrägelig. Brist på vatten besvärade många. Krig med Ryssland och Dannemark börjades i Julii månad, och gaf anledning til mycken oro.

Vetterligen var dock ingen krigsman från denna Församling förlorad eller skadad på detta årat. Icke eller yppades här någon parti-ande. GUD vare lof!

Från Gustav III:s krig kom även året efter, 1789, en rapport: *Krigets fortvarande orsakade Allmogen tryckande besvär med körslor. Ortens Rytteri återkommo vid årets början ifrån Skåne, allesammans friske och frodige.*

I Julii månad måste de gå emot Ryssen på Örlogsflottan ifrån Carlsrona. Der blefvo de mycket besfärade af sjukdom. Dock hjälpte GUD de fleste hem igen i November.

Soldaterna hafva nu på andra året varit i Finland närmare utstälde för fiendernas anfall. Genom Guds omvårdnad voro de dock til årets slut vid lif och hälsa; utom en enda man, som blifvit sårad, afskedad och död på hemvägen.

GUD gifve vårom Konung frid och godt Regemente.

Kriget tog slut 1790, och enligt Ekebyprästens rapport skonades ortens soldater från svårare skador och ond bråd död i så hög grad att man deröfver borde förundra sig til GUDS lof.

År 1799 var vintern ovanligt lång och kall:

Brist på vatten hindrade Bruksdriften flere veckor och orsakade någon svårighet att få mala. Köldens långvarighet ökade mycket foderbristen som aftagen takhalm otillräckeligen afhjälpte. Några togo mer hjälp til sina kreaturs näring utaf granris.

I årsrapporterna nämns också de flesta fall av död genom olycks-händelser som inträffat under året. I Åsbo sockens rapporter förekom under tiden 1775-1795 följande:

- elva barn kvädes av ammor eller mödrar,
- ett barn mördades,

På väg hem
Illustration:
Birgitta Ögnelooh

- två personer drunknade i en ström,
- två drunknade i brunnar eller källor,
- en omkom av os,
- en begick självmord,
- fem skadade sig själva till döds av våda,
- två fanns döda ute på marken,
- en krossades under ett halmlass,
- en krossades under rasande ved,
- en dog då en häst skenade.

Illustration: Birgitta Ögnelooh

Allmän järnhistoria i korthet

Järnåldern:

Redan före Jesu födelse tillverkades järn i Sverige. Troligen började det hela någonstans i Småland. Där har man funnit många platser, där järn framställts av sjö- och myrmalm. Också här i Östergötland finns sådana tidiga fyndplatser. Redan på 200-talet kunde man göra järn ända uppe i Norrland. Man använde på denna tid mycket enkla ugnar i gropar i marken, så kallade gropugnar. Bränslet var finhuggen ved. Ugnarna brann med självdrag, så temperaturen blev aldrig särskilt hög. Produkten kallades myrjärn.

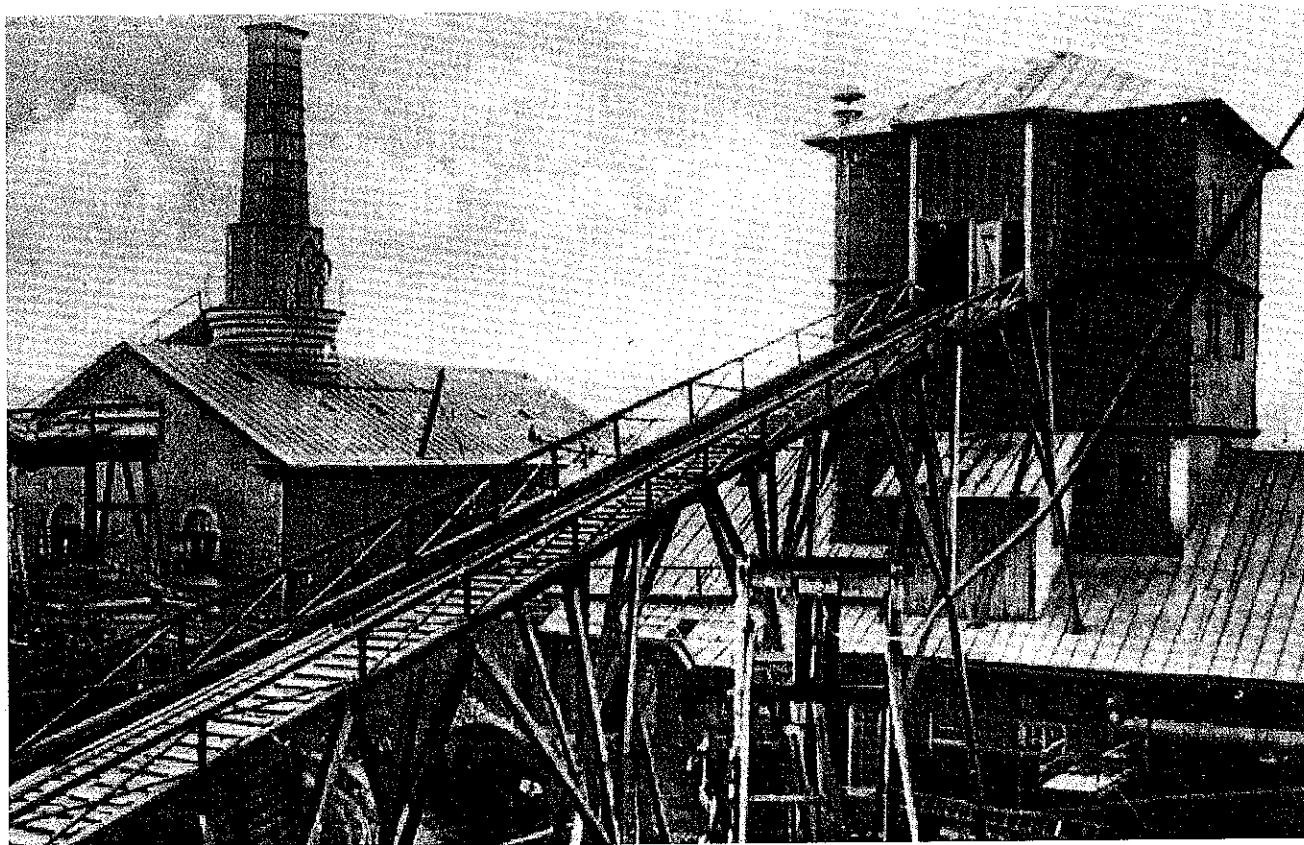
Medeltiden:

Med tiden lärde man sig att man fick en bättre värmning genom att tillsätta mer luft genom en pust eller bläster. Ugnen blev så

småningom mer lik en "riktig" ugn och blästern drevs med tiden med trampning eller vattenkraft. Järnet blev nu kolrikare och måste därför hettas upp på nytt, och med hjälp av spett brändes kolet bort för att få det smidbart. Ju mindre kol det finns i järnet, desto mjukare och mer smidbart är det. Produkt: osmundjärn.

Under 1100- och 1200-talen började man bryta järnmalm ur berget. Produkten kallades fortfarande osmundjärn (namnet hade med vikten att göra), men nu krävdes kraftigare ugnar och det blev ännu mer kol i järnet av all träkol man måste använda. Järnet måste alltså fortfarande hettas upp om och om igen - färskas - så att kolhalten sjönk.

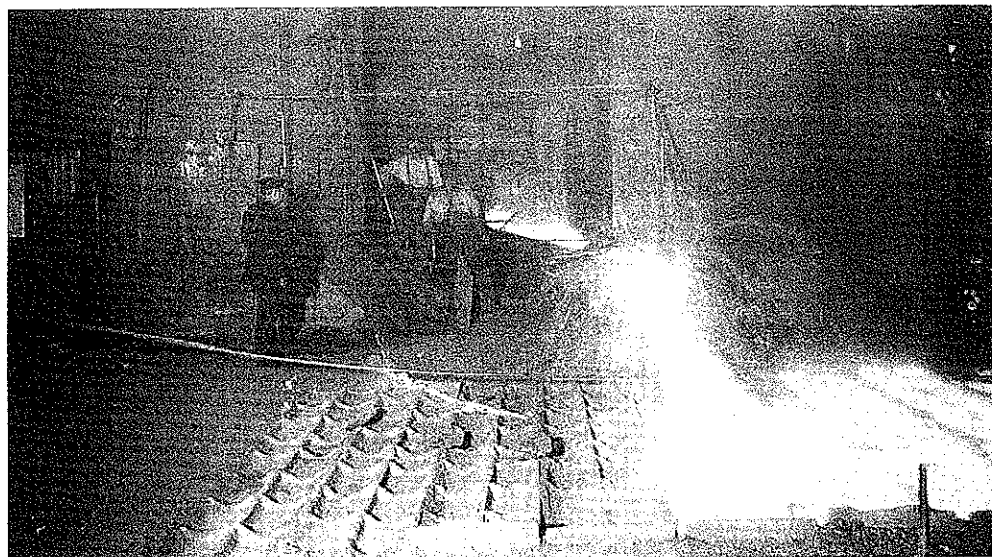
Med masugnen (känd från slutet av 1300-talet i Sverige) blev omvandlingen från malm till järn effektivare. Produkten från en masugn kallas tackjärn. Det innehåller mycket kol, och är därför inte smidbart. I masugnen varvades träkol och malm i lager på lager innan den tändes på - blåstes - och malmen delades upp i tackjärn och slagg (en restprodukt).

Masugnen Boxholms bruk

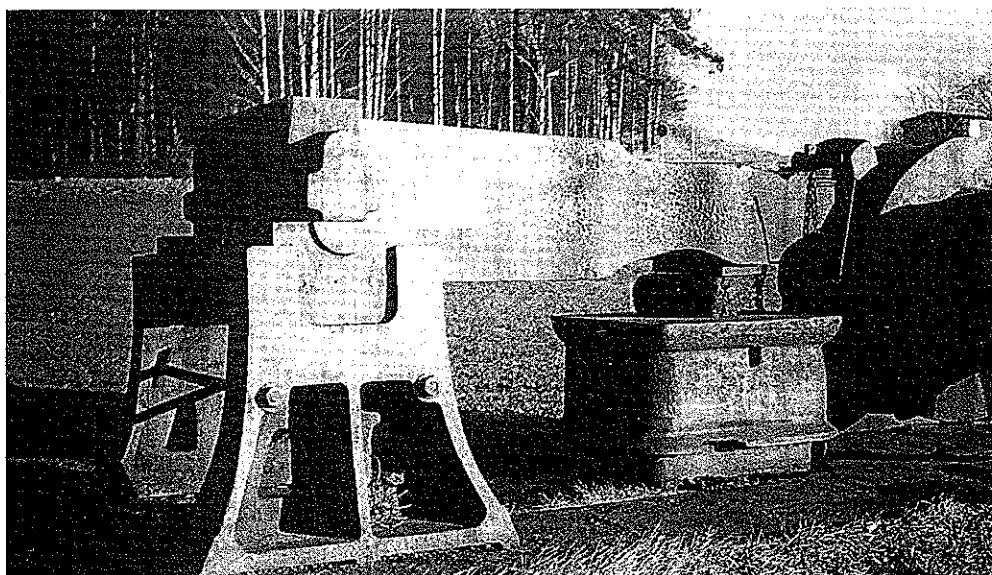
Fotot ägs av Metall avd 184

*Utslag i masugnen
1920-talet
Fotot ägs av Metall avd 184*

De gamla osmundhårdarna räckte nu inte längre till. På Gustav Vasas tid (mitten av 1500-talet) inbjöds tyska hammarsmeder till vårt land. De hade med sig en effektivare teknik, tysksmidet, som innebar bättre hårdar. Produkten kallas nu stångjärn. I härden vändes tackjärnet och formades till en kolfattig järnboll, som, när den var klar att smidas ut till en stång, lades under stångjärnshammaren, som med öronbedövande slag formade den till önskvärd storlek. Stångjärnshammaren drevs med vattenkraft från en kraftig bäck eller helst en å med gott flöde. Anläggningen där detta skedde hette hammarsmedja och den som arbetade där kallades antingen hammarsmed eller stångjärnssmed.

*Mumblingshammaren
vid bruket
Foto: Gunilla Kindberg*

1600-talet:

Kung Gustav II Adolf inkallade under det tidiga 1600-talet valloner från det nuvarande Belgien. Vallonerna ansågs bygga de bästa masugnarna, och de tillämpade också den bästa kolningen (det var ju träkol som användes vid både masugnar och hammarsmedjor vid denna tid). Dessutom arbetade vallonerna vid annorlunda härdar än de tyska smederna. Vallonerna hade två härdar: en smälthärd och en räckhärd. Från räckhärden smiddes det färdiga järnet till stänger, medan smälthärden var ett mellanled från tackjärn till smitt järn.

Det gick åt fler karlar vid vallonsmidet, men det var å andra sidan dubbelt så effektivt som tysksmidet. Vallonjärnet var också en högklassigare produkt. Kända vallonbruk i Sverige var de uppländska Forsmark, Löfsta och Österby samt vapenfabrikerna i Norrköping och Finspång. En viktig industriman var holländaren Louis de Geer. Så småningom spreds vallonerna ut på övriga järnbruk, och redan vid bildandet av Boxholms järnbruk anställdes vallonättlingar. Något vallonsmide har dock aldrig förekommit vid Boxholms bruk. Här har man i stället tillämpat tysksmide, *franché comte-smide* (den tredje äldre smidesmetoden - införd på 1850-talet) samt sedermera *lancashiresmide* (mer om detta längre fram).

1700-talet:

Tillsammans med kopparn från Falu gruva blev järnet Sveriges i särklass viktigaste exportvara. Man brukar säga att 1600-talet och större delen av 1700-talet var järnets guldålder i Sverige. Tyvärr gjorde statsmakterna en allvarlig felbedömning: man fruktade att en okontrollerad tillverkning av järn skulle leda till för låga priser och skövlande av alla våra skogar i jakt på mera träkol.

Trots enorm efterfrågan från det ständigt krigande Europa införde man produktionskvoter och bara de med privilegier (tillstånd) fick anlägga nya järnbruk. Bergskollegium (den statliga myndigheten) styrde järnproduktionen med järnhand från 1700-talets mitt och cirka 100 år framåt. Det var under denna tid som Boxholms bruk grundades, trots alla svårigheter att etablera järnbruk. Näringsfrihet saknades helt och hållet.

Den som tillverkade för mycket järn straffades med böter. För att få upp kvaliteten och ta vara på nya idéer bildades 1747 Jernkontoret,

ett viktigt samarbetsorgan mellan de svenska bruken. Man satsade också från 1700-talet och framåt på manufaktur, det vill säga vidareförädling av järnet till olika verktyg och andra produkter för försäljning både inom landet och på export. Varför sälja billigt stångjärn när man kunde öka värdet genom förädling resonerade man.

1800-talet:

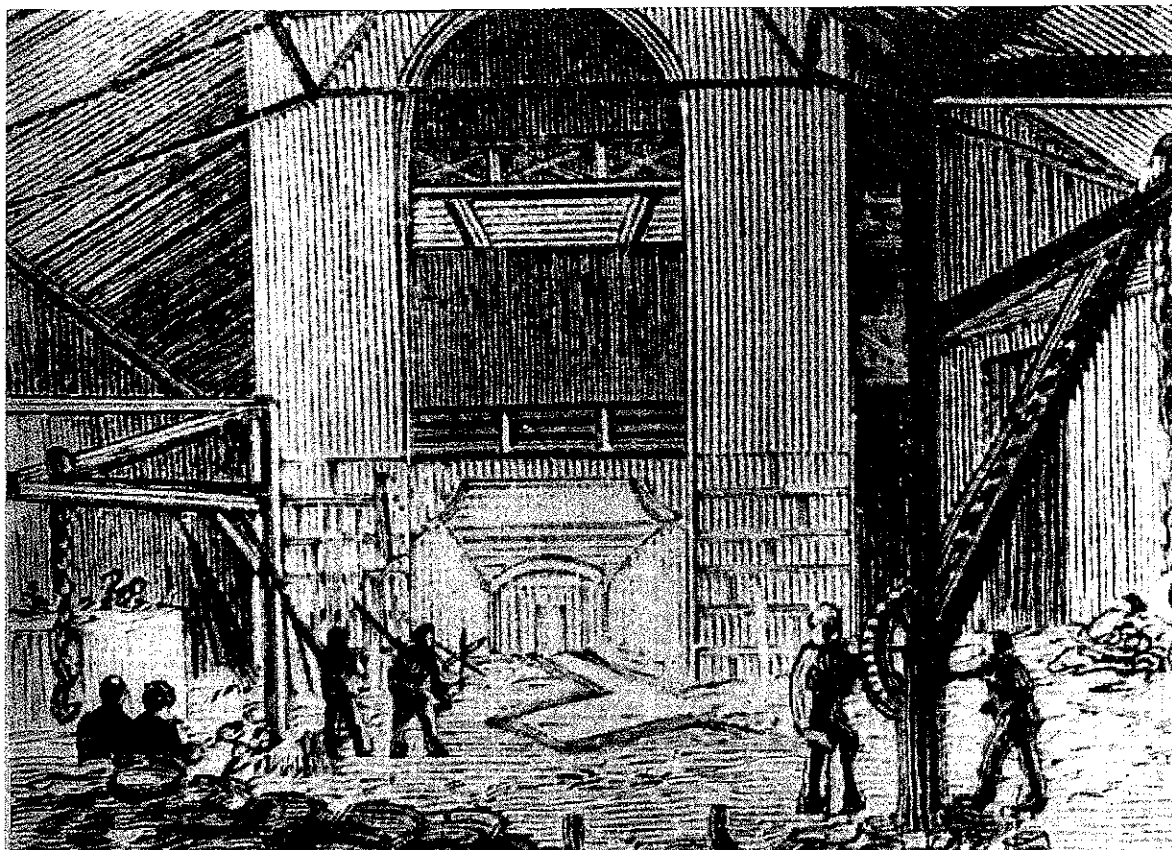
Det var ingen tillfällighet att de svenska myndigheterna var rädda för att all skog skulle skövlas i jakten på mer träkol. Detta var i stort sett vad som hänt i England. Skogsbristen i England gjorde att engelsmännen desperat sökte efter en smidesmetod där stenkol kunde användas i stället för bristvaran träkol.

Efter många års experimenterande löste Henry Cort problemet med puddelugnen 1784. England blev nu en storproducent av stångjärn, och även ryssarna slog sig in på marknaden. Det ryska stålet var inte så bra som det svenska eller det engelska, men det var billigt. Några år in på 1800-talet var svenskarna hopplöst efter konkurrenterna på världsmarknaden.

Svenskarna insåg nu att något måste göras. En viktig åtgärd var Gustav Ekmans resa till England på 1820-talet för att studera puddelmetoden och det stångjärnssmide som man bedrev i Lancashire. Ekman beskrev vid hemkomsten lancashiresmidet som en slags effektivisering av vallonsmidet. Framför allt var lancashiresmidet mer ekonomiskt i och med att man inte behövde riktigt de stora mängderna kol som tysk-, vallon- eller franch   comte-smidet krävde.

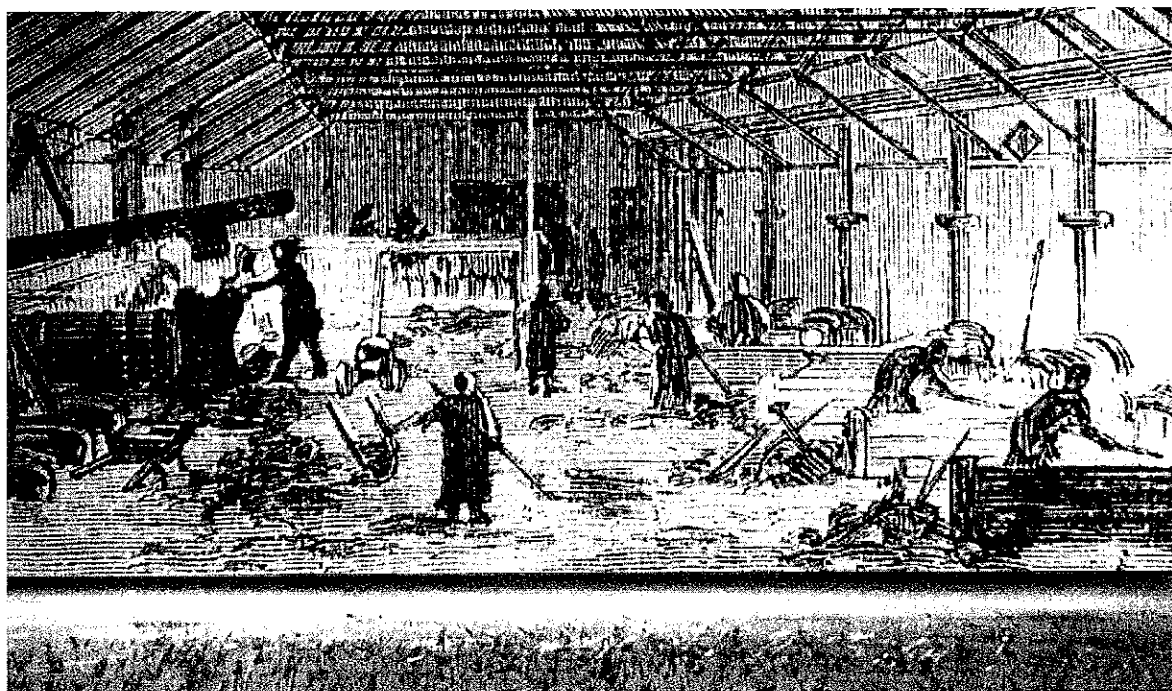
Lancashiremetoden erövrade Sverige, och 1880 tillverkades 80% av det svenska stångjärnet i lancashiresmedjor. I Boxholm smidde man lancashirej  rn mellan 1878 och 1949, men på Ramn  s bruk i Västmanland upphörde inte lancashiresmidet förrän 1964.

  r 1846 släpptes smidet fritt - nu behövdes inte längre privilegier, och de förhatliga produktionskvoterna försvann f  r alltid. Exporten av järnmalm blev snart också fri, och 1864 fick vi i Sverige full näringsfrihet, något som också gällde järnindustrin. De sista specialf  reskrifterna försvann.

Interiör från hyttan 1870-talet

Fotot ägs av Metall avd 184

Interiör från smältsmedjan 1870-talet

Fotot ägs av Metall avd 184

Både export och försäljning inom landet ökade kraftigt, främst efter att lancashiremetoden införts. Ett alternativ till smidet växte också fram: valsningen. Under 1800-talet byggdes det ena valsverket efter det andra. I stället för att hamra ut stängerna, formades det genom att passera mellan "rullar" till önskad storlek.

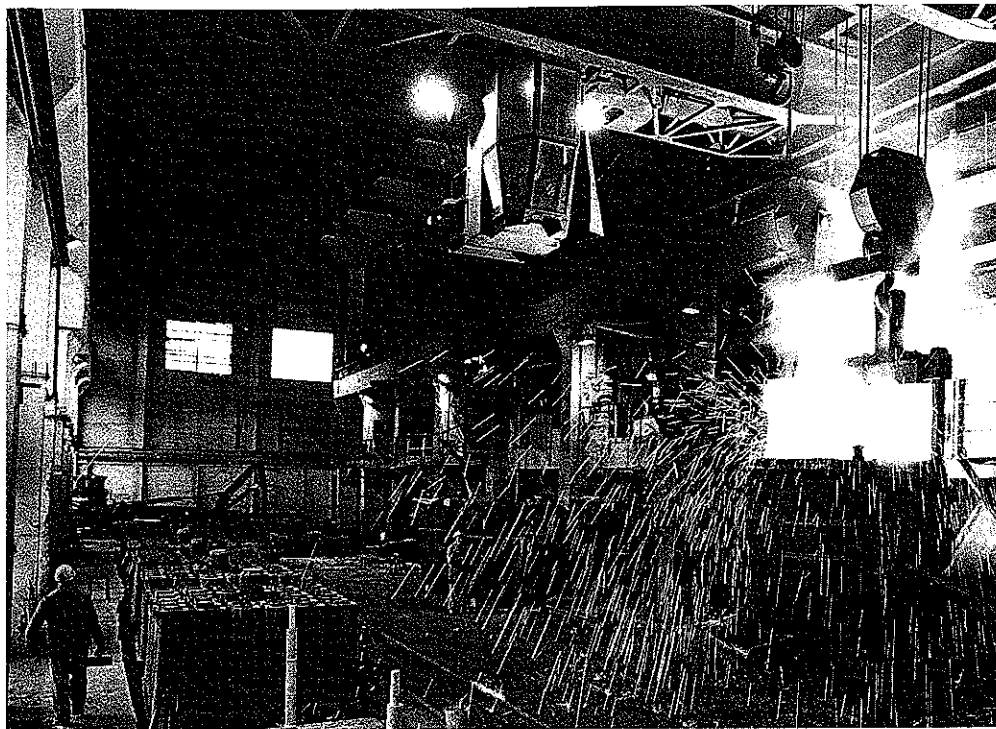
Den stora bruksdöden

År 1855 fick den engelske ingenjören Henry Bessemer patent på en ny metod, för att omvandla tackjärn till smidbart järn eller stål. I stället för de småskaliga och dyra smideshårdarna lät Bessemer luft blåsa genom flytande järn och på så sätt bränna bort kolet. Svensken G. F. Göransson förbättrade metoden ytterligare och i Sandviken byggdes snart de två första bessemerugnarna.

År 1880 infördes en annan liknande process: thomasprocessen. Med thomasprocessen blev det möjligt att få fram stål av malm som tidigare ansågs värdelös, eftersom den innehöll för mycket fosfor. Sveriges tillgångar kring Grängesberg, i Gällivare och Kiruna blev nu med ens värda miljarder. Sverige blev en stor exportör av järnmalm, främst till Tyskland.

En tredje metod som infördes var martinmetoden (i Sverige 1865). Här smältes tackjärn och skrot tillsammans till smidbart stål. Metoden användes i Boxholm mellan 1915 och 1981. Med sina 30 ton stål per smälta är det inte svårt att inse att martinen på sikt slog ut lancashirehårdarna med sina smältor på knappt ett par hundra kilo. De gamla smältsmederna menade föraktfullt att ett gammalt fint hantverk konkurrerade med fåniga nymodigheter, och de kallade för det mesta martinverket med sina stora skänkar för "pissepottverket".

Bessemer- och martinmetoderna slog ut de gamla bruken i Bergslagen som inte kunde investera i nya anläggningar. Den stora bruksdöden, en enorm strukturrationalisering, satte fart. Många bruksägare satsade också i stället på den framväxande sågindustrin. Hamrarna och masugnarna tystnade i Bergslagen. Efter fransk-tyska kriget 1870-1871 dog de gamla bruken och nya krafter tog över. År 1800 fanns det cirka 500 järnbruk i Sverige - år 1900 fanns det bara något mer än 100 kvar.

Tappning i martinen
Fotot ägs av LO-arkivet

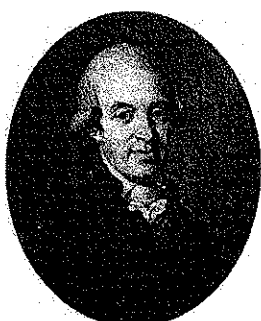
När 1900-talet stod för dörren var det bessemer- och martinsmältning och valsning som gällde. De gamla smidesmetoderna var redan dömda att försvinna. Från de gamla nedlagda bruken i Bergslagen kom en strid ström arbetare till Boxholms bruk, som gjorde det motsatta under bruksdöden: detta var den tid då bruket växte som allra mest. Invandringen var så stor att den boxholmska dialekten fortfarande är starkt färgad av dessa värmländska och närkingska smältsmeder och bruksarbetare.

Boxholms bruk

Gustaf Fredrik von Rosen på Strålsnäs säteri anhöll 1727 till Bergskollegium om att få anlägga en "manufaktur- och knipphammare" för stångjärnstillverkning i Huru ström på säteriets ägor. Redan samma år fick han klartecken, men projektet rann ut i sanden. År 1746 såldes säteriet Strålsnäs och med det privilegiet på hammaren till Gabriel Adolf Ribbing, som blev ensam ägare av Boxholms säteri på 1750-talet. Ribbing skrev 1753 till Bergskollegium och anhöll underdånigt om att i stället få anlägga hammaren vid Svartån på Bredgårds ägor. Detta beviljades, och 1754 anlades stångjärnshammarna Beate- och Gabrielshammare, döpta efter Ribbing och hans hustru. Detta är början på Boxholms bruks historia.

Adolf Rudbeck
Fotot ägs av
Metall avd 184

Carl Daniel Burén
Fotot ägs av
Metall avd 184

Ribbing dog barnlös 1762. Släkten sålde gården, och under tiden 1762-1770 var Göran Gyllenstierna, som också ägde bland annat Somviks säteri, den störste ägaren av hamrarna. År 1770 sålde Gyllenstierna Boxholms och Mossebo säterier samt hamrarna till hovmarskalken Adolf Rudbeck. Under Rudbecks tid inköptes ytterligare en stångjärnshammare, vilket innebar att den lilla anläggningen så småningom hade 24 arbetare vid tre smedjor.

Carl Daniel Burén och hans tid

År 1778 övertog Carl Daniel Burén Boxholms säteri och de tre stångjärnshamrarna som då låg utefter Svartåns fall. De hade anlagts av Gabriel Adolf Ribbing under 1750-talet, och Boxholm var i och med det redan placerat på kartan över de stångjärnsproducerande orterna i Sverige. Men anläggningarna var ännu inte av den storleken att Boxholm kunde kallas järnbruk. Denna expansion var det sedermera Carl Daniel Burén som möjliggjorde.

Ribbing var den förste, men Carl Daniel Burén var utan någon som helst tvekan den ojämförligt störste gestalten i Boxholms järnhistoria. Därmed naturligtvis också i Boxholms lokalthistoria som helhet, eftersom Boxholms historia under en lång tid var i stort sett densamma som brukets historia. För att använda en något sliten klyscha, kan man hävda att hans betydelse för Boxholms utveckling icke kan överskattas, vilket detta kapitel kommer att visa.

Carl Daniel Burén levde dessutom i en mycket intressant tid nationellt sett. Lokalhistorikern har ingen rätt att kalla sig en sådan, om han inte tar i beaktande vad som utspelade sig på det nationella planet, samtidigt som han skildrar de lokala händelserna. Boxholm har aldrig varit, är inte och kommer aldrig att vara någon isolerad ö. Händelser utanför Boxholm har påverkat våra förfäder och oss själva, liksom utvecklingen och händelserna här på orten har påverkat omvärlden i större eller mindre utsträckning. Så kommer det naturligtvis att vara också i framtiden.

Detta kapitel är tillägnat Carl Daniel Burén, men att skildra honom och hans Boxholm, utan att samtidigt beröra vad som utspelades i inrikes- och utrikespolitik vore ett stort misstag. Naturligtvis var Burén ett barn av sin tid. Men han var också en person som i ovanligt hög grad med boxholmsmått mätt, var med och formade sin tid även utanför Boxholm. Carl Daniel Burén skulle - om han

levt i vår tid - förekomma i TV, i radio, i pressen såväl som nyhetsobjekt som debattör och han skulle dessutom räknas bland de allra största svenska företagsledarna.

För att få er att förstå resonemanget, ska vi här försöka att kort teckna bilden av brukspatron Burén.

Buréns bakgrund

Carl Daniel Burén föddes på Skönnarbo bruk i Östgöta bergslag den 4 maj 1744. Landet regerades då av den åldrande kung Fredrik I av Hessen, Karl XII:s svåger. Burén var av bruksmannasläkt, och familjen ägde såväl Sonstorps som Grytgöls bruk i norra Östergötland. Även hans yngre bror Olof satsade sina livskrafter i järnindustrin. Denne köpte bland annat det traditionsrika de Geerbruket Skyllberg i Närke, och han uppförde Stjärnsunds herrgård.

Det var trångt om saligheten i norra Östergötlands järnbruksvärld. Bröderna Buréns inköp av Boxholmsegendomarna var ett språng ut ur en ganska mättad bransch, och när Carl Daniel på ett tidigt stadium hade köpt ut sin bror Olof, stod han inför en mycket intressant uppgift: Hur skulle han kunna utveckla lilla Boxholm till ett järnbruk av första rang?

Burén hade en gedigen bakgrund. År 1756 - vid tolv års ålder - började han skolan i Linköping och vid 18 års ålder skrevs han in som djäkne (skolyngling) vid akademien i Uppsala. Carl Daniel led säkert inte av hemlängtan under studieåren. Liksom i många sagor dog hans mor, och hon ersattes då Carl Daniel var elva år av en elak styvmor. Enligt hävderna var denna kvinna "mindre ordentlig" och ett exempel på hennes sätt att vara, kan vara nog för att förstå bröderna Buréns vantrivsel i hemmet. Carl Daniel och Olof tilläts nämligen inte att äta med fadern och styvmodern, utan måste inta sina måltider stående i köket(!).

År 1764 - efter bara två års studier - hade Carl Daniel tagit en kansliexamen, och han arbetade därefter en tid inom juridiken. Först som auskultant i Svea Hovrätt. Detta arbete innebar att han fick följa häradshövding på ting, och det gav honom nyttiga erfarenheter av rättssystemet. Som brukspatron skulle han med tiden bli indragen i långdragna och komplicerade processer, och hans laglärddhet skulle bli en av hans viktigaste tillgångar.

Burén ägde redan när han tog över Boxholm två järnbruk i Östgöta bergslag: Grytgöl och Folkström. Men det var genom utvecklingen av Boxholm som han blev legendarisk som brukspatron, inte bara med boxholmsmått mätt. Hur han klarade skivan kan man fråga sig. Mellan Boxholm och Grytgöl var det nästan två dagsresor. Postgången var långsam och man saknade såväl telegraf som telefon.

Hur Burén utvecklade Boxholm

Utan att fördjupa oss alltför mycket i ämnet ska vi kort beröra vad Burén betydde för järnframställningens utveckling i Boxholm. Han övertog en förhållandevis liten anläggning, men genom nybyggnad, upprustning och viktiga inköp stärkte han Boxholms ställning med åtskilliga hundra procent.

Några exempel:

- Inköp av Arrebo, Norra Kvisslehult, Laggarps och Strålsnäs säterier med tillhörande skogar under åren 1779-1781. Kol behövdes till järnbruket, och det var snarare skogen än själva lantbruket som hägrade för Burén.
- Anläggande av en plåt- och en bleckhammare, råstålshammare, knipphammare, flera härdar för olika ändamål samt det första valsverket i Boxholms historia för tillverkning av bandjärn.
- Fem nya hammare i de redan befintliga smedjorna.
- Ombyggnad av samtliga fastigheter till rejäla hus med stadiga stengrunder.

Burén ordnade också tillstånd att få sammanslå de tre smedjorna till en enhet, och från och med 1782 kom hela anläggningen utefter Svartån att kallas Boxholms järnbruk.

Ytterligare under 1780-talet:

- Ny stångjärnssmedja med en hammare och två härdar (den så kallade Bredgårdssmedjan).
- En tråddrageriverkstad och en brännstålsugn med mera.

Detta var ingenting man gjorde utan vidare under 1700- och första delen av 1800-talet. Järnbruken i Sverige var mycket hårt reglerade och någon fri företagsamhet värd namnet fanns inte. För alla nya

anläggningar krävdes tillstånd, så kallade privilegier, från den kungliga myndigheten Bergskollegium. De styrande var livrädda för allt för stor produktion i landet, dels för att man fruktade en skogsskövling liknande den i England, dels för att man var rädda för prisras. Denna politik har starkt kritiserats av tidigare generationer: Man menar att regleringarna var ett ödesdigert hinder för Sverige att dominera den internationella järnhandeln, och då England under 1800-talets början introducerade nya metoder blev Sverige frånt - åtminstone för en lång tid.

Detta var den bistra verkligheten för Burén. Han uppskattade dock ett viktigt drag hos myndigheterna och anpassade sig till det: Manufakturtillverkning låg i tiden. Varje ekonom vet, att ju högre förädlingsgrad man uppnår i ett land eller på en ort, desto lönsammare är det. Sämst - ekonomisk sett - är fortfarande att sälja själva råvaran, malmen. Därefter kom mellanprodukterna, tackjärn och smitt eller valsat stångstål. Allra högst rankades manufakturprodukter, det vill säga färdiga produkter som plogblad och annat lantbrukssmide, spik, tråd och vapen. Varför skänka bort de riktigt stora vinsterna när de kunde uppnås på en och samma ort menade man.

Otaliga var de privilegier Burén sökte och fick, och det hände väl då som nu att det ibland gick lite för fort i backarna. År 1780 fick Burén ett privilegium för ett garvstålsverk på Bredgårds ägor i Bråbo Härad och Kvillinge Socken. Trots felskrivningen verkar dock anläggandet ha gått friktionsfritt.

Men Boxholm har ju aldrig varit bara järn och stål. Även lantbruket låg Burén varmt om hjärtat. Han blev även med tiden en expert på kolning, dåtidens huvudsakliga skogsbruk.

Efterforskningar i Carl Daniel Buréns anteckningar från hans vandringar på Boxholms ägor under tiden 1780-1812, som finns redovisad i en intressant dagbok av hans egen penna, ger en unik inblick i Boxholmsbygdens historia. Här tonar bilden fram av Burén som upplysningsmänniska, analytiker och boklörd. Men även av den patriarkaliske patronen med en faderlig omtanke om sina underlydande, parad med krav på effektivitet och rationalitet. Roligt för en sentida betraktare är Buréns förkärlek för skvaller. Kuriöst nog ofta för elakt skvaller om honom själv.

Tackjärnsbit
Foto: Gunilla Sjökvist

Buréns dagbok - några utdrag

21/4 1800: "Kapten Ahlfort på Liljeholmen, som var mycket betagen i Flanhults tvistepark, lät arbeta mycket på detta säteris och det närgränsande frälsehemmanet Håreholmens stenrösen. Han höll sex drängar, som han under vilostunderna uppmuntrade med en flaska brännvin, som han bar med sig för ändamålet. Jöns Månsson i Björke berättar: När två famnar stenmur om dagen kunde läggas på dessa gårdar, tyckte kapten Ahlfort, att det var ett karla-stycke. Han dog 10 januari 1780. Sedan murarna numera nedrasat utan att lagas på bristfälliga ställen, säger sönerna, att faderns åtgärder med rösena på åkrarna var en god gärning, men murarna ett stoll-göra."

31/5 1800: "Kapten Fröberg, en rask herre, som rådde om Ekängsgodset och däribland Flanhult och Arnäs samt en annan egendom i Småland, körde ner sig i en sjö bortom Eksjö. Han försvarade manligt tvisteparken Sundet och Flaskarp mot kapten Ahlfort på Liljeholmen. Men hans efterlängtnade dotter fröken Fröbergs förmyndare Utterbom tordes ej använda några pengar av hennes arv på rättegången. Ahlfort höll däremot penningar osparade för detta ändamål och vann slutligen. Detta har Mårten i Storhagen berättat.

Denna egendom, som Fröbergs måg hovrättsrådet Odencrantz innehar, kallas Gölsjöberga. En dag på hösten strax efter att sjön lagt sig åkte Fröberg iklädd röd rock på skridskor över sjön för att se till sitt folk. Vid återfärden sade han: "Nu ska ni se hur friskt jag åker tillbaka". Men ute på sjön damp han i och med detsamma breddade han ut armarna i avsikt att på isen sålunda rädda livet. Dock trycktes den ned av hans tyngd och huvudet liksom skars av honom mot den skarpa iskanten.

Han var en stor och tilltagsen man. När kapten Ahlfort, också en massiv karl, vid begynnelsen av skogstvisten sa, att han tänkte sätta upp en såg vid Flaskarp, svarade Fröberg helt grovt: "I Blåkulla du ska heller, om inte dina horor pissar ihop så mycket vatten att hon på det viset kan gå. Du är snorig". Så tog han honom om näsan och vred densamma å sned. - Så plumpt och ivrigt börjades processen. - Detta har Rybergarnas farfar, då bonde i Flanhult, och Mårtens fader i Storhagen jämte flera omtalat."

Burén och Boxholms säteri

Inte bara bruket utvecklades under Carl Daniel Buréns tid, som i mångt och mycket sammanföll med tjugarskungen Gustav III:s tid. Gården Boxholm fick ett utseende som imponerade även på den kräsna gustavianska omgivningen, och Buréns stolthet måste ha svällt avsevärt, då självaste prinsessan Sofia Albertina erkände att hon inte sett något så vackert sedan hon var i Italien. Även gravören Martin, mycket berest, hävdade att Boxholms bruk och säteriet var det vackraste han sett, trots sina sju år i England.

*Boxholms säteri
U. Thersner 1820
Fotot ägs av Metall avd 184*

Gårdens byggnader var sköna, men frågan är om det inte var trädgårdarna och parkerna som mest bidrog till det bländande skönhetsintrycket. En "engelsk park" uppfördes av Burén med slingrande gångar, små broar över grävda dammar och bäckar, bänkar, planteringar, lusthus och en lövhydda. Bland kuriositeter kan nämnas att man på en kulle låtit sätta upp en jägarfigur som siktade på en springande hjort, som stod uppställd på en annan kulle.

Men det var nog ändå boksamlingen som imponerade mest på besökaren. Burén blev med tiden innehavare av det största och värdefullaste privatbiblioteket i Sverige. Burén, som varken rökte, drack eller snusade, fick sannolikt sina lustar tillfredsställda genom bokinköp, och hans förfäran under napoleonkrigen, då den engelska flottan terrorbesköt Köpenhamn 1807 - för övrigt omtalat som den

första stora krigsaktionen någonsin riktad i huvudsak mot civila - *"gick honom om hjärtat"*. Burén skrev:

"För endast sex namngifne personer 48000 band upbrända; hwilken i sitt slag oersättlig förlust!"

Burén önskade att biblioteket för alltid skulle bli kvar på Boxholms säteri. Men ödet ville annorlunda. Efter flera plundringar och en eldsvåda på 1850-talet överlämnade hans sonson Didrik Pontus biblioteket i sin helhet till Linköpings stiftsbibliotek, som sedermera förstördes av elden.

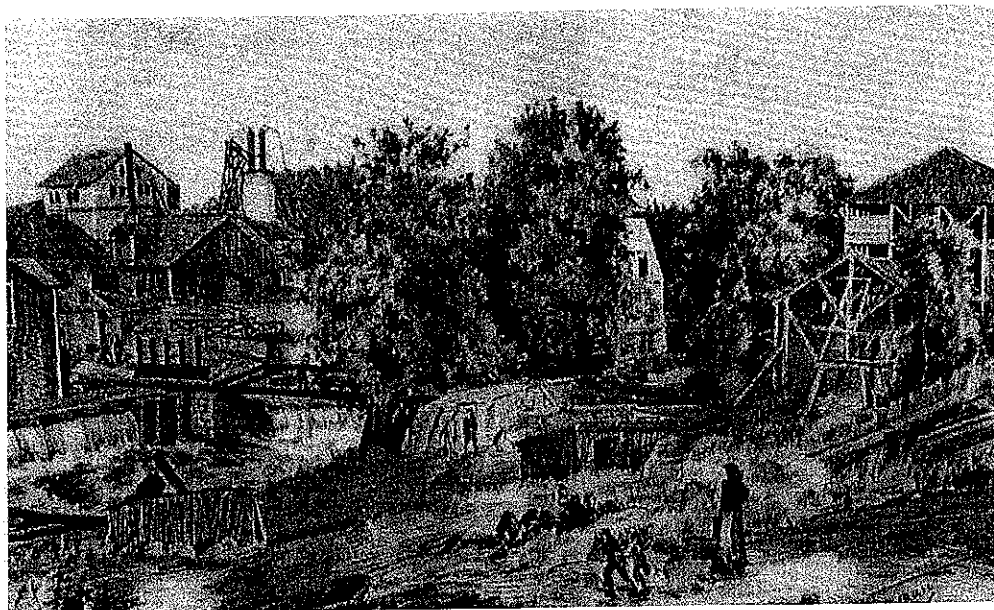
Ofrälse ståndspersoner kontra adeln

I mångt och mycket levde Burén i en brytningstid. Han hann uppleva Gustav III:s statskupp, Gustav III:s reformarbete, ryska kriget 1788-1790 samt mordet på samme kung. Han bevittnade Gustav IV Adolfs omtvistade utrikespolitik, 1808-1809 års krig och förlusten av Finland. Även Napoleonkrigen, Bernadottes val till kung och Sveriges sista krig skedde under Buréns levnadstid.

Carl Daniel Burén fick aldrig uppleva den egentliga industrialiseringen, järnvägens tillkomst eller ståndssamhällets upplösning, men det var män som Burén, som lade grunden till att styrkeförhållandena i landet ändrades. Han tillhörde nämligen den grupp medborgare som med sin blotta existens bevisade att ståndssamhället var otidsenligt.

Adeln hade tappat mark. Gustav III reformerade bort mycket av denna samhällsklass urgamla inflytande, och i ljuset av detta är det inte alls förvånande att sammansvärjningen som resulterade i mordet bestod av unga ädlingar. Adeln höll dessutom på att tappa det ekonomiska och politiska initiativet.

De nya, framgångsrika affärsmännen var inte adelsmän - de var *"ofrälse ståndspersoner"*. Hit hörde handelsmän, grosshandlare, exportörer, brukspatroner, fabrikörer och andra företagare. Dessa hade inte någon representation i riksdagen trots sin makt och ekonomiska kraft, och Burén talar själv om den nya samhällsklassen som *"närande"* medan han avfärdar adeln som *"tärande"*. Detta får sitt uttryck i hans koleriska reaktion efter en viss grevinna Gyllenkrooks genomresa 1791. Hon skildrar i följande vers - eller snarare pekoral - det dåtida Boxholm:

Boxholms bruk
1780-1820
Fotot ägs av Metall avd 184

*"Wi öfwer gränsen ren i Östergötland woro,
Och under vägen upp till Boxholms Bruk wi foro;
Inrättningen är stolt och mycket där man ser,
Cykloper, eld och slagg och flammor fasa ger;
Jag tror det susar än och bullrar för mitt öra
Af alla de hammerslag jag där feck se och höra.*

*Du smetna swarta hop, som här beständigt går,
Naturens fria luft du aldrig andas får.
farwäl, du afgrunds hål, jag upp i dagen hastar,
Och än en ängslig blick åt dessa kulor kastar,
Man ser, hur Mänskjans lif det blott en wana är,
Hur slafwen wid sitt ok knappt bättre lott begär."*

Hur reagerade Burén? Allt han ärade och höll kärt, avfärdat med spelad förskräckelse och med näsan i vädret av en nonchalant aristokrat, som väl knappast likt Burén och andra ur "tredje ståndet" bidrog till landets försörjning!

Han blev naturligtvis inte svaret skyldig. I ett långt brev redovisade han först Boxholms tillgångar som ett resultat av idogt och uppoffrande arbete av honom själv och hans arbetarskara. Hans älskade smeder, menade Burén, var då alls inga beklagansvärda varelser som inte får andas frisk luft. Tvärtom arbetade de så gott som ute i det fria i det "gröna bruket" där den enda osunda luft som fanns var

den som smeden själv utdunstade efter sina krogbesök: ett os av tobak, öl och brännvin. Smeden var en stolt herre, som - speciellt när han fått ett par supar - avfärdade fria bönder som patrask och smådjur. Och han var då rakt ingen slav! Burén redovisade utförligt det sociala livet och menade bestämt, att sådan frihet som smedfolket äger fanns det ingen annan stans bland det arbetande folket.

Grevinnan fick även en lektion i nationalekonomi: Hur skulle hon och de andra grevinnorna kunna få sitt te i kinesiskt porslin, om inte hamrarna dundrade på bruken och den sotige smeden stod i gnistregnet vid härden? Slutklämmen i brevet var inte heller dålig, och man anar hur adrenalinet pulserade i de Burénska artärerna: Han beskrev aristokratin som en samhällsklass med försvagade fibrer och nerver, skingrade livsandar samt stumma och nedslagna sinnen. De saknade enligt den förnärmade och ursinnige brukspatronen förutsättningar för att rätt värdera det robusta, målmedvetna, kanske inte så "fina" men desto viktigare arbetet, och så de sista, dräpande, orden: "*med oriktiga begrepp förfördelar man sig och andra ganska mycket*".

Själv var inte Burén mycket för fjäsk och titlar. Han tackade resolut nej till såväl den eftertraktade Vasaorden samt till adelsskap. En sak var han dock mycket, mycket stolt över: Bergskollegiums guldmedalj för snille och flit.

Generationsskifte

Peter Carl af Burén
Fotot ägs av
Metall avd 184

År 1812 överlät Carl Daniel Burén Boxholms bruk till sonen Peter Carl (vars namn för övrigt lever vidare i *Carlsberg*), till en början som arrende. Tiderna var mycket bekymmersamma: Krig och utrikes konkurrens hade gjort järnhanteringen till en problembransch. Carl Daniel hade redan innan ägarskiftet tvingats sälja Grytgöls bruk till en annan son samt Strålsnäs och Laggarps säterier till en tredje. Peter Carl fick köpa bruket och den stora bruksegendomen 1816. Planerna på ett järnbruk på Långstorps ägor i Malexander sköts på framtiden. Så småningom - under något bättre tider - uppfördes det, och kallades Danielshammar till minne av dess egentlige upphovsman.

Själv behöll Carl Daniel Burén Mossebo och Boxholms säterier, och på sitt älskade Boxholm framlevde han sin ålderdom till dess han vid 94 års ålder avled två dagar före jul 1838. Han fick

Carlsberg
Foto ägs av LO-arkivet

förmånen att vara vital in i det sista, även om blindheten som drabbade honom de sista levnadsåren var en hård prövning för bok- och konstläraren Carl Daniel Burén.

Ytterligare tre generationer Burén skulle som patroner driva Boxholms bruk. Ingen dock med samma okuvliga målmedvetenhet som Carl Daniel - den driftigaste personen i Boxholmsbygdens historia.

I Linköpingsbladet den 29 december 1838 fann läsarna en nekrolog över Carl Daniel Burén, som slutade på detta sätt:

"Anmärkningsvärt är, att hans temperament var utan märkelig nyans choleriskt. Lifslågan brann hos honom med häftighet.

Vid 42 års ålder fick han på en enda natt grått hår, i anledning af en inträffad förtretlighet. Hans lifsfond borde således hastigare förtäras. Äfven synes han vid en tilltagande ålder fly eller bemöda sig att besegra de skakningar, för hvilka hans sinne utsattes, inseende dess vådliga följder.

Under omväxlande öden, hvilka efter hans egen uppgift trenne serskilda gånger hotade hans ekonomiska bestånd, hade han en fast förtröstan till Försynen.

Fri från bekymmer de sista decennierna, gladde han sig af lifvet ända till dess nära förestående slut. Ärad och saknad lemnade denne originelle man, utan försvagadt omdöme, utan kroppsplågor,

Carl Daniel Burén
på äldre dagar
Fotot ägs av Metall avd 184

endast några timmar af mattighet sängliggande, nära 95 år gammal, för alltid ett samfund, der han verksamt arbetat för det goda och nyttiga, visande genom sitt efterdöme, till hvilken höjd af utveckling det frö till sundhet, styrka, lefnadslust och långt lif, hvarmed de flesta människor födas, skulle kunna upplyftas, då han, ehuru nära vanlottad, kunnat bringa sitt lif till en sådan växt och varaktighet."

Det bekymmersamma 1800-talet

Under slutet av 1700-talet och början av 1800-talet fanns det ungefär 125 arbetare vid bruket. När Napoleon införde sin blockad av England 1806 började en femtio år lång lågkonjunktur. Den tidigare storkunden England förvandlades dessutom till en av Sveriges farligaste konkurrenter på världsmarknaden. Mellan 1806 och 1813 låg driften vid bruket praktiskt taget nere: Produktionen av stångjärn var 1803 hela 445 ton, medan den under tiden 1806-1813 endast låg på 8-40 ton om året. Först 1859 nådde man åter det tidiga 1800-talets produktionssiffror.

Antalet anställda minskade från 95 till 45 personer mellan åren 1805 och 1815, och brukets hela befolkning gick under samma tid ner från 218 till 102 personer.

Under 1850-talet ljusnade det betydligt. Den statliga regleringen av produktionen upphörde, och konjunkturen gick upp. I Boxholm anlades ett stångjärnsvalsverk 1860, och året efter ett plåtvalsverk. Från 1863 började man dessutom tillverka klippspik - tidigare hade spiken smitts för hand - och spik blev ganska snart en av brukets viktigaste produkter.

Carl Pontus af Burén
Fotot ägs av Metall avd 184

Carl Pontus af Burén - den fjärde brukspatronen i rakt nedstigande led - blev ensam ägare till bruket 1867. När Burén fick veta att järnvägen skulle dras genom Boxholm och när dessutom en högkonjunktur började 1869, planerade han en stor utvidgning av bruket: bessemerverk, flera masugnar, rälsverk med mera.

Dessa stora investeringar klarade han inte själv, så han bestämde sig för att bilda ett aktiebolag för att få pengar till sin storsatsning. Bruket var vid denna tid fortfarande ganska litet: här fanns 125 arbetare, varav 90 i järnverken, 15 i sågarna längs ån och 20 diversearbetare.

Boxholms aktiebolag

Våren 1872 bildades Boxholms AB med ett aktiekapital på 1,5 miljoner kronor. Carl Pontus af Burén och hans närmaste släktingar ägde tillsammans mer än hälften av aktierna, och resten hade köpts av hans affärsbekanta bland den så kallade Skeppsbroadeln i Stockholm med förlagsmannen och störste kunden A.W. Frestadius i spetsen.

De första åren med det nya bolaget blev stormiga. Det dröjde inte länge förrän Burén var i konflikt med de övriga aktieägarna. Han avgick som disponent redan 1873, men behöll ändå aktiemajoriteten. På hösten 1874 började han bygga ett järnverk på sina egna ägor i Mulebo. Denna anläggning fick namnet Flemminge järnverk, och nu rådde i Boxholm den ovanliga situationen att två järnverk låg inom bara någon kilometers avstånd från varandra. Det blev inte mindre komplicerat, genom att ägaren av det ena också var den störste ägaren i det andra. Man kan säga att Burén konkurrerade med sig själv.

Trots oenigheten gick det nya aktiebolaget bra. Under den mycket goda konjunkturen som rådde 1872-1875 strömmade pengarna in, och då östra stambanan var färdigbyggd 1874 hade bruket ett utmärkt läge alldeles vid järnvägen. En masugn och ett modernare sågverk byggdes, och man övervägde också att anlägga en puddelugn. En tillbakagång i konjunkturen vid slutet av 1875 - som för övrigt varade i tjugo år - satte stopp för Buréns planer på en storindustri, och då chansen aldrig återkom blev Boxholm heller aldrig mer än ett medelstort järnbruk. Man kan fråga sig om detta var bra eller dåligt: Disponent Elis Wettergren, författare av minnesskriften "*Boxholms Aktiebolag 1872-1947*" och den som varit i särklass mest insatt i brukets historia genom åren, ansåg att det nog ändå var bäst som skedde.

Boxholm under stora bruksdödens tid 1876-1914

Nya metoder som krävde stora investeringar tvingade fram en hård gallring bland de svenska järnbruken. Under perioden 1876-1914, som kallas "Den stora bruksdödens tid" lades sex av sju svenska järnbruk ner. De bruk som var kvar i slutet av perioden, hade i stället satsat så hårt på ny teknik och utvidgning av sina verksamheter att järnproduktionen i landet hade fyrdubblats.

Wilhelm Wettergren

Bruksdisponent Wilhelm Wettergren hann inte ens tillträda sin post 1875 förrän konjunkturen gick ner. Tiderna blev sämre och sämre, och allra sämst var det under åren 1878-1879. Wettergren satsade på underhåll och besparingar medan marknaden låg stilla, och både arbetar- och tjänstemannalöner sänktes. Dessbättre hämtade sig konjunkturen redan 1880, så någon arbetslöshet blev aldrig följden av denna djupa svacka.

Lancashiresmidet

Då Boxholm inte hade råd med de kotsamma bessemer-, martin- och thomasm Metoderna och då Wettergren dessutom var skeptisk till dem, valde man i stället den nygamla tekniken lancashiresmide. Wettergren hoppades mycket på elektriciteten, och med Boxholms läge vid Svartån var han beredd att satsa på götstålstillverkning, den dag man kunde använda elektricitet i smältningsprocessen.

Smeder på Boxholms bruk

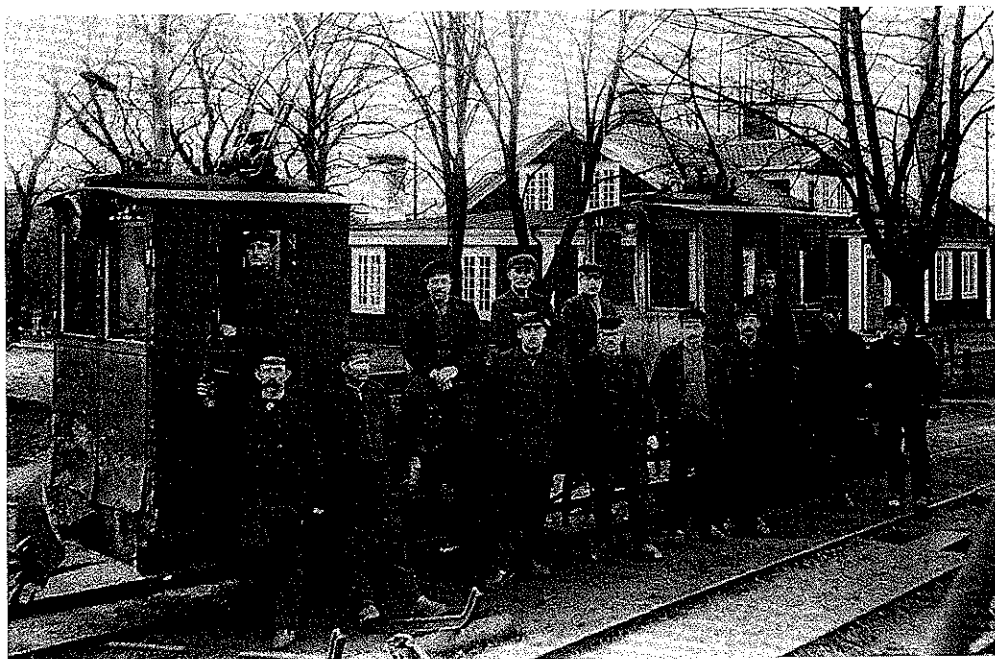
Fotot ägs av Metall avd 184

Lancashiresmidet, som var en vidareutveckling av de gamla vallon- och tysksmidesmetoderna, tillämpades i Boxholm mellan 1878 och 1949. Den nya metodens största fördel var den inbyggda härden, som halverade träkolsåtgången vid färskningen. Från början anlades fem härdar med en stor mumblingshammare som formade smältorna till ämnen. Dessa ämnen var sedan råmaterial i de olika valsverken, där de valsades ut till plåt eller stångjärn. Ganska snart utökades antalet härdar i lancashiresmedjan: först till åtta, så småningom till elva. Smältsmedjan moderniserades 1903, och Boxholm hade i och med det, den modernaste och mest fulländade lancashiresmedja som någonsin funnits i Sverige.

Övriga satsningar under denna epok var en handelsbod vid bruket 1885, elektrisk belysning i både kontor och valsverk vid samma tid, utvidgning av spikfabriken och 1889 inköp av en snickerifabrik, som flyttades från Linköping till Boxholm.

Under 1890 blev Boxholm historiskt, då industrispåret elektrifierades och den första elektriska järnvägen startade mellan bruket och järnvägsstationen. Samma år startades osttillverkningen, som med tiden skulle sätta Boxholm på kartan, och 1894 kunde bruket dessutom ståta med att ha världens första elektriskt drivna valsverk.

I slutet av oktober 1889 brann sågverket ner till grunden. Orsaken var troligen den nyttiga men också farliga elektriciteten.

"Lönnaloket"

Fotot ägs av Ingmar Carlsson

År 1900 uppfördes den stora mekaniska verkstaden. Byggnaden finns ännu kvar. År 1901 satsade bolaget på ett karbadhus för de anställda. En gångjärnsfabrik byggdes 1907, och 1912 köptes konkurrenten Flemminge järnverk av Boxholms AB. Vid periodens slut tog Wilhelm Wettergrens son Elis över som disponent, och året innan första världskriget bröt ut vågade Boxholm till slut ta steget in i gøtstålstillverkarnas krets: Ett martinstålverk började byggas 1913.

Barnarbete förekom på bruket långt in på 1900-talet Fotot ägs av H Sällberg